

MŰHELYTANULMÁNYOK

DISCUSSION PAPERS

MT-DP – 2014/8

A rövid ellátási láncok hatásai

Összefoglaló a nemzetközi szakirodalom és a hazai
tapasztalatok alapján

BENEDEK ZSÓFIA

Műhelytanulmányok
MT-DP – 2014/8

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Közgazdaság-tudományi Intézet

A rövid ellátási láncok hatásai
Összefoglaló a nemzetközi szakirodalom és a hazai tapasztalatok alapján

Szerző:

Benedek Zsófia
tudományos segédmunkatárs
Közgazdaság-tudományi Intézet
MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
E-mail: benedek.zsofia@krtk.mta.hu

2014. március

ISBN 978-615-5447-17-4

ISSN 1785-377X

Kiadó:
Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Közgazdaság-tudományi Intézet

A rövid ellátási láncok hatásai

Összefoglaló a nemzetközi szakirodalom és a hazai tapasztalatok alapján

Benedek Zsófia

Összefoglaló

A helyi élelmiszer és a rövid ellátási láncok egyre nagyobb figyelmet kapnak a fogyasztók, a civil szervezetek és a döntéshozók körében egyaránt. Észak-Amerikában, Nyugat-Európában évtizedes hagyományai vannak e rendszereknek, hazánkban is egyre több megvalósulási formával lehet találkozni. A tanulmány célja elsősorban a rövid ellátási láncokkal és e láncok hatásaival foglalkozó nemzetközi irodalom összefoglalása, illetve bizonyos esetekben a hazai példák, megvalósulási formák általános bemutatása.

A rövid ellátási lánc (REL) kifejezés sokféle értékesítési csatornát takar. Általában jellemző a termelő és fogyasztó kis földrajzi, társadalmi, kulturális távolsága, illetve gyakori jellemző a környezetbarát módon termesztett egészséges élelmiszer iránti igény. A REL iránt érdeklődő fogyasztók magasabban képzetek, mint az átlag. A hagyományosabb formákat (a termelői piacokat) inkább az idősebbek látogatják. Míg az újszerű, szokatlan típusokban (mint például közösség által támogatott mezőgazdaság) inkább a fiatalok vesznek részt, csakúgy, mint az internetalapú értékesítési formákban. Termelői oldalról is kirajzolódik egy gazdakör (elsősorban a „formabontó” REL-típusok esetében), amely nyitott az új piacszerzési lehetőségekre és megvan a kellő szakismerete (és bátorsága) is a váltáshoz.

A REL-ek sokféle fenntarthatósági problémára hivatottak megoldással szolgálni, paradox módon azonban tudományos igényességgel sokszor nem igazolható egyértelműen a pozitív környezeti, társadalmi, gazdasági hatás. Előállhat akár olyan helyzet is, hogy a hagyományos élelmiszeripar racionálisabb (olcsóbb, fokozottabban környezetbarát) megoldást kínál. Összességében valószínűsíthető, hogy a REL-ek sokszínűsége és kontextusfüggése miatt nincs általánosan „jó” vagy „támogatni érdemes” megoldás, hanem alkalmazkodni kell a helyzethez, a helyi környezethez.

Tárgyszavak: Helyi élelmiszer rendszer, termelői piac, közösség által támogatott mezőgazdaság, vidékfejlesztés, fenntartható fejlődés

Journal of Economic Literature (JEL) kód: R11, Q13, Q15, Q18, Q56

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány írását a NAKVI „Vidékkutatás 2012-2013” c. projektje támogatta.

The impacts of short food supply chains

A review of the international literature supplemented
by Hungarian experience

Zsófia Benedek

Abstract

Local food and short food supply chains are in the centre of attention among consumers, NGOs as well as policy makers. These systems have long tradition the US and Western Europe; they have been spreading in Hungary, too. The main purpose of this study is to review the international literature on short food supply chains and their impacts, and to generally display and discuss the lessons learnt about types that have already appeared in Hungary.

The term short food supply chain (SFSC) covers a broad range of marketing channels. In general, small geographical, social, cultural distance between producers and consumers is typical, and also, demand for environmentally friendly production methods is often an important aspect. Consumers of SFSCs are usually more highly educated than the average. Traditional forms such as farmers' markets are typically visited by elder people; while novel, unusual types (like community supported agriculture or web-based value chains) attract the young. As for the producers' side, a characteristic group of farmers participate (especially in case of non-traditional SFSCs) who are innovative, open to the new marketing methods and also have good practical skills (and courage).

SFSCs are expected to solve several sustainability-related problems; however, it is not always possible to provide clear scientific evidence about their positive environmental, social or economic impact. In some cases the traditional food supply chains may prove to be more rational (cheaper, environmentally more beneficial). To summarize, due to the heterogeneity and context-dependency of SFSCs, there is probably no generally preferable "good" or "worthy for supporting" solution, but the current situation and local environment should be carefully evaluated.

Keywords: Local food system, farmers' market, community supported agriculture, rural development, sustainable development

Journal of Economic Literature (JEL): R11, Q13, Q15, Q18, Q56

I. BEVEZETŐ

A huszadik század során a szállítási lehetőségek fejlődése a korszerű hűtési technológiákkal ötvözve azt eredményezte, hogy a gyorsan romló áru a korábbiaknál sokkal nagyobb távolságot tudott megtenni a termelőtől a fogyasztóig. A verseny fokozódott, emiatt a termelékenység kulcskérdéssé vált, többnyire csak a leghatékonyabb módszerekkel, intenzíven termelő gazdaságok tudtak talpon maradni (Farnsworth és szerzőtársai, 1996). A fokozott műtrágya- és vegyszerhasználat, valamint aállítás során fellépő olajfogyasztás és károsanyag-kibocsátás sok esetben komoly (noha a fogyasztótól távoli, vagy annak tünő) környezeti ártalmakhoz vezetett, megjelent azonban egy fogyasztói réteg, amely érzékenyvé vált a környezeti problémákra (Church, 2005; Huang, 1996; Seyfang, 2005).

E folyamatokkal párhuzamosan a gazdaságban kiskereskedelmi láncok térnyerése vált jellemzővé. Egyes becslések szerint bizonyos fejlett országokban (így például az Egyesült Királyságban vagy Ausztráliában) a fogyasztók ezekben a láncokban vásárolják meg az élelmiszer mintegy 80%-át (Ilbery és Maye, 2006). Mindez értelemszerűen a kínálati lánc fogyasztókhoz közelebbi részein egyre tekintélyesebb piaci erőfölény kialakulását eredményezi. A marketingcsatornák átrendeződése a rendszerváltást követően az átmenet országaiban különösen gyorsan indult meg (Dries és szerzőtársai, 2004). A tapasztalatok azt mutatják, hogy ezzel összefüggésben a mezőgazdasági termelők számára jelentős problémát okoz a modern élelmiszerláncokhoz történő csatlakozás, és a hagyományos agrárpolitikai eszközök nem képesek a termelők jövedelmi pozícióinak fenntartására (Fertő, 2011). A helyzetet nehezíti a szigorodó humán- és állategészségügyi előírásoknak való, komoly beruházásokkal járó megfelelési kényszer, ami csökkenti a profitot (Marsden és szerzőtársai, 2001). Az erőviszonyok eme átrendeződése etikai szempontból is megkérdőjeleződött (Fuchs és szerzőtársai, 2009; Hughes, 2004), ami a fogyasztók vonatkozásában etikus mozgalmak (pl. méltányos kereskedelem, Fair Trade) kialakulásában és bojkottokban öltött testet.

Az élelmiszeripar globalizálódásnak van egy további, egészségügyi-bizalmi vetülete is. Amíg az élelmiszertermelés és -fogyasztás térben egymáshoz közel ment végbe, addig a fogyasztó biztos lehetett az élelmiszer minőségében is, részben saját tapasztalatai, részben a személyes ismertség és különböző társadalmi kontroll-mechanizmusok révén. Az élelmiszeripar globalizálódása szükségszerűen a minőségbiztosítás intézményesülését, állami és egyéb szervezetek által képviselt garanciák kialakulását eredményezte (Renting és szerzőtársai, 2003), amit a bevásárlóközpontok által kialakított kép (tisztaság, higiénia) tovább erősített (Ilbery és Maye, 2006). Ez a megoldás jó ideig működni látszott, a fogyasztói bizalom azonban megrendült az időről-időre kipattanó élelmiszerbotrányok (pl. szalmonella, szivacsos agyvelőgyulladás, vírusos uborka, festett és lóhús, stb.) következtében (Beulens és

szerzőtársai, 2005; Latouche és szerzőtársai, 1998), vagyis megfogalmazódott a megbízható és egészséges élelmiszer iránti igény.

A kialakult helyzet tipikus fenntarthatósági probléma, annak minden (környezeti, társadalmi és gazdasági) vetületével. A fenti folyamatokra reagálva számtalan „alulról jövő”, illetve fogyasztóktól kiinduló kezdeményezés érhető tetten, pl. Fair Trade, freegan mozgalom, közösségi kertészkedés, tudatos táplálkozás és ezzel összefüggésben bizonyos diéták népszerűvé válása, stb. Az új igények kielégítésére, a hagyományos, iparosított élelmiszer-ellátással szemben (illetve azok mellett) új, „alternatív”, „poszt-produktivista” élelmiszerláncok is megjelentek.

Mivel a hagyományos élelmiszeripar sokféle problémát felvet, ezért a sokféle problémára reflektálva sokféle fogyasztói igény is megjelenik külön-külön, de akár együttesen is, és ennek következtében az új igények kielégítését célzó új típusú élelmiszerláncok is igen heterogének. A szakirodalomban részben ennek a sokféleségnek köszönhetően számtalan név és definíció létezik (pl. alternatív élelmiszerlánc, rövid ellátási lánc, helyi élelmiszer rendszer, élelmiszer-közösségi hálózat, direkt marketing alapú élelmiszer-hálózat, szolidaritási vásárlói csoportok, alternatív agro-élelmiszer-hálózat, stb.). Murdoch és szerzőtársai (2000) általános megfogalmazásában az alternatív élelmiszerlánc egy „gyűjtőfogalom, amely termelők, fogyasztók és egyéb résztvevők újonnan kialakuló hálózatait takarja, amely új hálózatok alternatívát jelentenek a hagyományos, nagyipari jellegű élelmiszer-ellátással szemben”. Valamelyest kézzelfoghatóbb Renting és szerzőtársai (2003) rövid élelmiszerláncokra vonatkozó definíciója: „[a rövid élelmiszerlánc koncepciója]... olyan szereplők kölcsönös kapcsolatát jelenti, akik közvetlenül részt vesznek az élelmiszer előállításának, feldolgozásának, terjesztésének és fogyasztásának folyamatában. A hazai szakmai szóhasználatban, bár előfordul, viszonylag ritka a rövid élelmiszerlánc kifejezés. Balázs (2011) korábban ismertetteknek megfelelően definiálja az alternatív élelmiszerláncot, illetve helyi élelmiszer rendszert (Local Food Systems) különböztet meg. Ezen olyan „földrajzilag körülhatárolható, sajátos környezeti, szocio-ökonómiai adottságokkal, kulturális hagyományokkal rendelkező térségi kezdeményezést értünk, amely a helyi élelmiszertermelők- és fogyasztók közvetlen kapcsolatán keresztül valósítja meg az élelmiszer-önellátást.” Az Agrárgazdasági Kutató Intézet (AKI) frissen megjelent tanulmánya (Juhász, 2012) elsősorban a közvetlen értékesítésre helyezi a hangsúlyt a rövid élelmiszerláncok lehatárolásában. A továbbiakban az Európai Unió szóhasználatát (rövid ellátási lánc) használom (amely az élelmiszer mellett a bioüzemanyagokat is magában foglalja). A későbbiekben érvelek amellett, hogy általános esetben a rövid ellátási lánc (REL) elnevezés használata lehet a leginkább célravezető.

E tanulmány célja az, hogy általánosságban áttekintést adjon az alternatív élelmiszer rendszerekkel foglalkozó hazai és nemzetközi szakirodalomról annak érdekében, hogy jobban megérthessük ezeket a rendszereket, illetve a REL-ekben rejlő vidékfejlesztési lehetőségeket.

A téma hazai szakirodalmában jellemzően szórványosan lehet releváns, átfogó jellegű munkákkal találkozni, mivel az egyes tanulmányok a REL-ek egy-egy típusát vizsgálják elsősorban. Ez alól kivételt jelentenek Balázs Bálint munkái (pl. Balázs, 2009; Balázs és Simonyi, 2009), illetve a fent említett AKI-tanulmány. A konzisztens szóhasználat érdekében jelen tanulmány a korábbi hazai munkák által meghonosított *terminus technicust* használja – az adott kifejezés eredetét minden esetben feltüntetve. Általánosságban Balázs Bálint 2012. október 4-i, a Vidékfejlesztési Minisztérium, a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat és Francia Intézet, a Francia-Magyar Kezdeményezések együttműködésével közösen rendezett, a közvetlen értékesítésről és a rövid értékesítési láncról szóló konferencián elhangzott előadása szolgál kiindulópontként (Balázs, 2012). Bár a hazai szakirodalomban a jelen tanulmány általános célkitűzése szempontjából viszonylag kevés a forrás, a civil szervezetek körében egyre népszerűbb az élelmiszerlánc rövidítésének gondolata. Bizonyos helyzetekben ezért a magyar nyelvben ily módon meghonosodott kifejezéseket is használni fogom.

A tanulmány a következők szerint épül fel. Először röviden, általános szempontból jellemzem a REL-eket, majd bizonyos tipizálási lehetőségeken keresztül bemutatom a megvalósulási formákat, néhány hazai példát is röviden említve. Ezt követően ismertetem a kutatási eredményeket először a fogyasztók, majd a termelők szemszögéből, ezután pedig bemutatom a koncepció vidékfejlesztési vonatkozásait. A tanulmányt a REL-ek fenntarthatósági aspektusainak ismertetése, és a tapasztalatok összefoglalása zárja.

II. A RÖVID ELLÁTÁSI LÁNCRÓL ÁLTALÁBAN

1. ÁLTALÁNOS JELLEMZŐK

A komplex fogyasztói elvárásokra reagáló alternatív ellátási láncok szükségszerűen igen heterogének. Diverzifikáltak a különböző táplálkozási, egészségügyi és ökológiai igényeknek megfelelően, ezen túlmenően pedig a helyi kulturális (és gasztronómiai) hagyományokba és politikai-szabályozási környezetbe ágyazottak (Hinrichs, 2000; Sage, 2003; Winter, 2003). Mégis, általában jellemzőek rájuk a következő tulajdonságok (Jarosz, 2008 jellemzése alapján, módosítva az USA-n kívüli trendek figyelembe vételével):

- Kis távolság a termelő és a fogyasztó között (ez a tulajdonság indokolja a rövid ellátási lánc elnevezést. Mivel a „rövidség” jobban körülhatárolható, mint az „alternatívság”, ezért a továbbiakban elsősorban ezt az elnevezést használom majd);

- Jellemző helyszínek jelenléte, ahol a termelő és fogyasztó találkozik (pl. saját udvar, termelői piacok, beszállítás helyi közétkeztetésbe, stb.). Ez azt jelenti, hogy a ”rövidség” nem csupán a kis távolságban jelentkezik, de általában hiányoznak a termelő és a fogyasztó közé ékelődő, közbeiktatott szereplők (pl. forgalmazó, eladó), vagy ha van is ilyen, ezek száma kevés;
- Kis üzemméret, kis volumen;
- Általában megjelenik a fenntarthatóság valamely aspektusa, de hogy a környezeti, társadalmi vagy egyéb irányba történik az elköteleződés, az esetről-esetre változhat.

A termelő és fogyasztó közötti kis távolság többféle szempontból is értelmezhető. Legegyszerűbb esetben kis **földrajzi** távolságot jelent az élelmiszer megtermelése és megvásárlása (elfogyasztása) között, mert a termelők a fogyasztók közelében (pl. városhoz közel) úzik tevékenységüket (a földrajzi távolsággal és a helybeliséggel kapcsolatos vitára a következőkben térek ki). Kicsi a távolság **társadalmi** értelemben is, hiszen a termelő és fogyasztó ismeri egymást (és a termékeket), ami a két csoport közti bizalom kifejlődését, megerősödését eredményezheti (Jarosz, 2000). A REL helyben alakul ki, irányítása is helyi szinten történik, emiatt a tranzakciók követhetők, transzparenssek. A közelség **természeti** vonatkozású is. Egyrészt, a kis távolságok miatt csökken a szállítás és raktározás következtében fellépő környezetterhelés, másrészt a természeti folyamatoktól eltávolodott fogyasztók újra ismereteket szerezhetnek a helyben termelt élelmiszerekkel kapcsolatos olyan tényezőkről, mint például a szezonális vagy szélsőséges időjárási események következményei. A fogyasztó ily módon szolidaritást tud vállalni a termelővel, másfelől felelevenedhet a helyi kulináris hagyományok ismerete, erősödhet a helyi identitás (Dubuisson-Quellier és szerzőtársai, 2011), továbbá a környezettudatosság (Sundkvist és szerzőtársai, 2005). A közelség végül **gazdasági** természetű is abban az értelemben, hogy a pénz a közösségen belül, helyben forog, másfelől a szállítási költségek csökkenése miatt nagyobb a realizálható profit is, ami termelői és/vagy fogyasztói többletként ölthet testet.

A REL-ek az Egyesült Államokban, Nyugat-és Dél-Európában illetve Ausztráliában tekinthetők a legfejlettebbeknek, illetve a leginkább kutatottaknak. A szakirodalomban az egyes országokon belül elsősorban esettanulmány-szerűen készülnek az elemzések, emiatt nem egyértelmű a REL-ek földrajzi megoszlása. Vajon azért egy-egy területről származnak a tanulmányok, mert máshol nincsenek helyi hálózatok, vagyis bizonyos régiók „kitüntetettek” ebből a szempontból? Kérdéses az is, hogy van-e jellemző mintázata egy országon belül a REL-ek kialakulásának, elterjedésének (Ricketts Hein és szerzőtársai, 2006)? Mindezt azért is lenne fontos tudni, mert csak így lehetne megítélni, hogy a REL-ek terjedése és a forgalmuk növelése mennyire érzékelhető nemzetgazdasági szinten (Ilbery és szerzőtársai, 2006).

Az USA-ból származó tapasztalatok (Jarosz, 2008) szerint a REL-ben részt vevő üzemek többsége a fogyasztói elvárások következtében bio (vagy ahhoz közel álló) termelési gyakorlatot folytat (bár a termékek nem feltétlenül rendelkeznek állam vagy civil szervezetek által garantált minősítéssel): általában nem jellemző a szintetikus műtrágyák, növényvédő szerek (és génmódosított vetőmagok) alkalmazása. Winter (2003) tapasztalatai angol és wales-i REL-ek fogyasztói vizsgálatai alapján azonban arra utalnak, hogy az élelmiszer minőségénél (bio vagy nem-bio) fontosabb a helyi identitás, ezért a gazdáknak nem kell feltétlenül áttérni bio termelési gyakorlatra az új pici lehetőségek kiaknázása érdekében. A fogyasztók lehetséges motivációival a IV. fejezet részletesebben is foglalkozik, itt csak annyit kívánok ismételtén hangsúlyozni, hogy a REL-ek teljes megértéséhez nem lehet eltekinteni a helyi földrajzi és társadalmi viszonyoktól.

2. A HELYBELISÉG PROBLEMATIKÁJA

A kis távolságok miatt a REL-ek kapcsán központi kérdés a helybeliség fogalma – ez az oka annak, hogy sokan a „helyi élelmiszer rendszerek” kifejezést használják. Ez azonban félrevezető lehet, különösen, mert a helybeliségre nem létezik egyértelmű definíció.

A fogyasztók általában olyan tulajdonságokat társítanak a helyi élelmiszerhez, mint jobb íz, természetesség, biztonság, nagyobb tápérték, jobb környezeti minőség, stb. Kérdés, hogy ezek a feltevések megállják-e a helyüket? Edward-Jones és szerzőtársai (2008) érvelése szerint minden élelmiszer valahol helybéli, tehát önmagában az eredet nem lehet a minőség jelzője. A gyors és hatékony szállításnak köszönhetően pedig a világ másik felén szüretelt gyümölcs mintegy 24 óra múlva eljuthat a fogyasztóhoz, vagyis a frissesség és a tápérték szempontjából sincs feltétlenül különbség a hagyományos és a rövid ellátási láncok között.

Mivel az irodalomban és a civil szervezetek kommunikációjában újra és újra felmerül a „helyi élelmiszer” fogalma, ezért érdemes megvizsgálni, hogy mi minden számíthat helyiinek. Ilbery és szerzőtársai (2006) felhívják a figyelmet a „local food” és a „locality food” különbségére. Míg az előbbi helyi élelmiszer, amit a termelő a fogyasztó közelében (bizonyos távolságon belül, lásd a fejezet további részeit) állított elő, addig az utóbbit talán helyi specialitásként lehetne a legjobban fordítani, érzékeltetve, hogy a terjesztése sokkal szélesebb körű lehet. Az AKI tanulmánya (Juhász, 2012) a „local food” kategóriát általánosan értelmezett helyi élelmiszernek nevezi, míg a „locality food” kategóriát az eredethez, hagyományokhoz köthető speciálisan értelmezett helyi élelmiszernek, amelynek jogszabályi vonatkozásait is ismerteti.

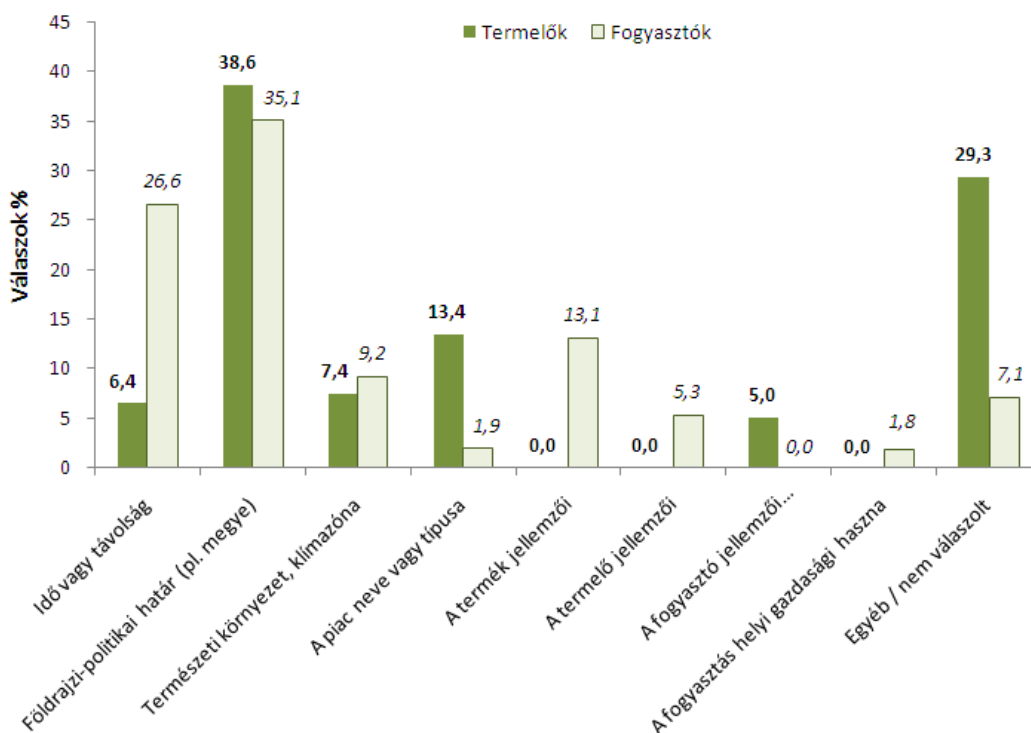
Noha a helyi specialitásokat is értelmezni lehet a REL-koncepció keretei között (ezzel a III/1. fejezet foglalkozik részletesebben), a továbbiakban a kis földrajzi távolságot alapul véve használom a helyi ételkészítést kifejezést.

Az Egyesült Államokban igen nagy hatást gyakorolt a fogyasztókra egy kanadai házaspár azokról a tapasztalatokról írt könyve (Smith és MacKinnon, 2008), amelyeket az alatt az egy év során szereztek, amikor csak az otthonuk 100 mérföldes (160 km-es) körzetében termesztett ételkészítési termékeket fogyasztottak. A Leopold Center for Sustainable Agriculture (USA) 2008-as felmérése szerint (Pirog és Rasmussen, 2008) a fogyasztók 38%-a szerint a helyi ételkészítés 25 mérföldön (40 km-en) belülről származik, 28% a 100 mérföldnél húzta meg a határt, 26% szerint az adott állam, 7% szerint pedig a tágabb értelemben vett régió az irányadó. Az USA Ételkészítés, természetvédelem és energia törvénye (2008) szerint helyi ételkészítés, amelyet az előállítás helyszínétől legfeljebb 400 mérföldre (644 km-re) szállítanak, illetve amelyet az előállító állam határain belül értékesítenek. A helybeliség fogyasztók általi definiálásban nyilvánvalóan nagy szerepe van a kulturális különbségeknek, illetve az adott ország társadalmi, földrajzi jellemzőinek. Egy Egyesült Királyságban végzett felmérés szerint (Grocery Distribution (IGD) survey, 2006, idézi Edwards-Jones, 2010) a válaszadók 22%-a szerint helyi az olyan ételkészítés, amelyet 30 mérföldön (kb. 48 km) belül állítottak elő. Más válaszadók szerint helybeli az ételkészítés, amely a kérdéses országból (az Egyesült Királyság esetében Angliából, Skóciából, stb.) származik, de volt olyan fogyasztó is, aki a lokalitás alatt az egész Egyesült Királyságot értette.

Ostrom (2006) az Egyesült Államokban nyílt végű kérdőívek segítségével és telefonos interjúk révén kérdezett meg nem csupán fogyasztókat, de *termelőket* is arról, hogy szerintük mi számít helyi terméknek. A két csoport válaszában alapvető eltérések mutatkoztak (1. ábra).

Látható, hogy a fogyasztók sokkal érzékenyebbek voltak a földrajzi távolságra, a termelők számára viszont a piac neve vagy jellege (pl. hagyományos vagy termelői piac, milyen gyakorisággal és hol van megtartva, stb.) volt sokkal fontosabb. Emellett a termelők számára érthető módon a fogyasztó típusa is felmerült szempontként: értelmiségi, középosztálybeli, turista, stb. (Ezzel szemben a fogyasztók inkább a termék, esetleg a termelő szerint differenciáltak). Látható az is, hogy a gazdák sokkal kevésbé voltak nyitottak a nyílt végű kérdésekre, mint a fogyasztók.

Különbségek termelők és fogyasztók véleményében arról, hogy mi számít helyinek

Forrás: Ostrom, 2006.

Összefoglalva, a megkérdezések tanúsága és egyéb elméleti megfontolások alapján a földrajzi távolság szükséges, de nem elégséges az élelmiszer helybeliségének meghatározásához, a termelés és a feldolgozás módja, vagy a termelő gazdaság kis mérete legalább olyan fontos jellemzők. A kis (földrajzi) távolság és a termelővel való személyes kapcsolat leginkább azt segíti elő, hogy a fogyasztó meggyőződhessen az általa fontosnak tartott szempontok (pl. állatjóléti kérdések, környezetvédelmi vonatkozások, stb.) teljesüléséről, vagyis a bizalmat mozdítja elő.

A következő fejezet ismerteti a REL-ek tipizálási lehetőségeit, illetve konkrét példákon mutatja be a REL megvalósulási formáit.

III. A RÖVID ELLÁTÁSI LÁNCOK TÍPUSAI

Egyfelől a fejlődési fázis-jelleg, másfelől a kezelendő fogyasztói igények és a REL-ek heterogenitása miatt viszonylag kevés az olyan összefoglaló munka, amely általánosságban foglalkozik a REL-ekkel. Mégis, megjelentek már olyan tanulmányok, amelyek a REL-ek számbavételére, csoportosítására tesznek kísérletet. Először egy korai munka alapján mutatom be a különböző rövid láncokat, amely alapvetően a térbeli kiterjedést veszi figyelembe a csoportképzésnél. Ezt követően egy megközelítést mutatok be, amely a REL-ek szociális aspektusaira helyezi a hangsúlyt, végül pedig ismertetek egy rendszerezési módszert, amely intézményi alapokon, az értékesítés „tranzakciós szabályain” keresztül tipizálja az egyes értékesítési formákat.

1. TÍPIZÁLÁS A REL KITERJEDÉSE ÉS A MINŐSÉG BIZTOSÍTÉKA ALAPJÁN

Mivel az itt bemutatott csoportosítási mód e fiatal területen belül viszonylag réginek számít, ezért elmondható, mára már „klasszikusnak” számít a szakirodalomban (Feagan, 2007; Ilbery és Maye, 2005; Jarosz, 2008; Watts és szerzőtársai, 2005). Az eredeti felosztás Marsdentől és szerzőtársaitól (2002) származik, akik három csoportot hoztak létre: közvetlen értékesítés, térben közeli értékesítés és térben kiterjesztett értékesítés. Ezt a felosztást Renting és szerzőtársai (2003) dolgozták tovább, akik alapvetően megtartották a Marsden és szerzőtársai által létrehozott csoportokat, de a térbeliségen túl az időbeli kiterjedést is értelmezték, illetve egy további dimenziót hoztak létre a minőség biztosítékai figyelembe vételével. A továbbiakban a két első szerző alapján Marsden-Renting-féle felosztásként fogok hivatkozni erre a tipizálási módra.

Mielőtt részletesen ismertetném az egyes típusokat, szükségesnek tartom jelezni, hogy egy adott gazdálkodó általában több értékesítési csatornát is használ egyszerre. Ez jelenthet egyszerre több REL-ben történő részvételt, vagy REL és konvencionális értékesítési csatornák párhuzamos használatát (Ilbery és szerzőtársai, 2006).

Az 1. táblázat tehát a REL kiterjedésére helyezi a hangsúlyt a REL-ek megkülönböztetése során.

A REL-ek térbeli kiterjedése és értékesítési mechanizmusok

Közvetlen, helyben történő értékesítés	Közösségi marketing alapú, kvázi-lokális értékesítés	Kiterjesztett REL, globális értékesítés
termelői piac	termelői szövetkezeti boltok	védett eredet, specialitások
út menti értékesítés	fogyasztói szövetkezeti boltok	minőségbiztosítási rendszerek
gazdaudvari értékesítés	közösség által támogatott mezőgazdaság, ökotársulás értékesítés szupermarketeknek, specializált boltoknak	tanúsítványok, védjegyek
szedd magad	értékesítés helyi vendéglátóknak	
vendégasztal	beszállítás helyi közétkeztetőknek	
házhozszállítás	regionális termékek (nyers és feldolgozott élelmiszerek)	
webáruház	tematikus utak, termék utak, kamratúrák	
„heti szatyor” (dobozrendszer)	fesztiválok értékesítés kivándoroltaknak, specializált boltokban	

Renting és szerzőtársai (2003) alapján

A közvetlen értékesítés esetében a termelő és a fogyasztó direkt módon találkozik egymással, a hitelességet és a bizalmat a személyes kapcsolatok közvetítik. Ez még az egyre elterjedtebb online vevő-eladó kapcsolatokra is igaz, hiszen a vásárolt termék eredete ismert, a fogyasztó a tapasztalatai alapján hozza meg a következő vásárlásra (és az eladó személyére vonatkozó) döntését.

A táblázatban felsorolt értékesítési formák legtöbbje az átlagember számára ismert (ha nem is feltétlenül az élelmiszerek kapcsán), itt most csak a ritkábban hallott, vagy hazánkban nem jellemző módokra térek ki röviden.

A vendégasztal szolgáltatásról a falusi és agroturisztikai szolgáltató tevékenységekről szóló 136/2007 (VI.13.) kormányrendelet rendelkezik. Ennek értelmében falusi vendégasztal szolgáltatásnak minősül a „családi magánétkezésekhez előállított házi élelmiszerekhez és gasztronómiai hagyományokhoz kapcsolódó tevékenységek bemutatása és az így előállított saját készítmények értékesítése napi legfeljebb tizenöt látogató (a szolgáltató tevékenységet igénybe vevő turista, kiránduló) részére”. Fontos kitétel, hogy a szolgáltatás (falusi rendezvények kivételével) közterületnek nem minősülő ingatlanon (pl.: tanya, falusi porta) történik, illetve akkor alkalomszerű, ha azt idényjelleggel vagy nem napi rendszerességgel végzik.

A „heti szatyor” (az angol szakirodalomban „box scheme”, dobozrendszer) egy olyan értékesítési forma, amely során az előre megrendelt élelmiszert a fogyasztó háhozszállítással kapja meg, vagy elmegy érte egy előre rögzített helyi átvevőpontba (SA, 2007). Annyiban tér el a hagyományos háhozszállítástól vagy egyéb webáruház-as vásárlási formától, hogy a fogyasztó egy olyan „szatyrot” rendel, amelynek tartalmát előre nem ismeri pontosan, azt a termelő állítja össze számára a szezonnak és a termésnek megfelelően. A kínálatban általában többféle méretű szatyor áll, amely különböző méretű háztartások egész heti ellátását biztosítja. Szatyor rendelése történhet egyszeri alkalommal, de gyakori a közösség által támogatott mezőgazdasági rendszerekkel történő kombináció is (lásd a fejezet további részét), ahol egy időszakra előre történik a rendelés, amelyet heti szállítás követ. Nem ismerem a hazai szakirodalomban olyan műről, amely ismertetne „box scheme” rendszert, az elnevezés a Szatyor Bevásárló Közösség¹ „heti szatyrok” gyakorlatából ered. (Civil kezdeményezések szóhasználatában ugyanakkor előfordul az angol kifejezés közvetlen fordítása, a dobozrendszer, zöldségdoboz is (Pearson, 2011), de inkább csak ismertető jelleggel, hazai alkalmazásra nem ismerem példát).

A Marsden-Renting-féle felosztás következő kategóriája (az 1. táblázat 2. oszlopa) a kapcsolatok személyessége tekintetében kevert. Mindenképpen jellemző a lokalitás kiterjesztése, de az értékesítés vagy személyes, vagy csak kisszámú (tipikusan egy) közvetítő ékelődik a termelő és a fogyasztó közé (ilyen pl. a terméket a vendég számára értékesítő étterem, vagy egy szövetkezeti bolt). Közvetítő esetében a közvetítő személye, hitelessége – mivel nincs mód személyes kapcsolatok kialakítására – a fogyasztók bizalma szempontjából kulcskérdéssé válik. Fontos szempont továbbá, hogy a vásárlás során a fogyasztó átérzi a vásárolt termék helyi jellegét, ennek jelentőségét – ez válik a termék megkülönböztető jellegévé.

Személyes érintkezés esetén a térbeliség kétféleképpen terjeszthető ki: vagy a fogyasztó megy a termelőhöz (pl. termék utak, kamratúrák), vagy fordítva (pl. specializált – bio – üzletek, fogyasztói szövetkezeti boltok; ez utóbbira a hazai gyakorlatból az előbb említett Szatyorbolt lehet jó példa), vagy mindkét fél mozog (pl. fesztiválok). Mindenféleképpen szükség van azonban a szereplők valamiféle (ön)szerveződésére, kooperációjára (vagyis valamilyen mértékű intézményesülésre) (Chiffolleau, 2009). Termelők esetében ez azért lehet jó, mert ily módon alkalom nyílhat a választék szélesítésére (a kényelem és gyorsaság a hagyományos ellátási láncok, szupermarketek kétségtelen előnye), a fogyasztók tömörülése pedig a termelő számára is kiszámíthatóságot, megfelelő felvevőpiacot nyújt.

¹ A Szatyorbolt és Szatyor Egyesület honlapja <http://szatyorbolt.hu/> és <http://www.szatyoregyesulet.hu/>. Az Egyesület egy önszerveződő „alulról jövő” fogyasztói kezdeményezésből (Szatyor Bevásárló Közösség) nőtte ki magát. A cél mind a mai napig az, hogy a helyben (közelben) termesztett, kiváló minőségű és friss termék méltányos áron, a lehető legrövidebb úton jusson el a termelőtől a fogyasztóig.

Renting és szerzőtársai csoportosításában új szempontként jelenik meg a kulturális közelség. A REL-ek értelmezési keretén belül így megragadhatóvá válnak azok az értékesítési csatornák is, amelyek pl. helyi specialitásokat közvetítenek külföldre kivándorolt korábbi fogyasztóknak (LEADER, 2000).

Talán rövid magyarázatra szorul a közösség által támogatott mezőgazdaság koncepciója. Az első rendszerek Európában (Németországban és Svájcban), illetve Japánban alakultak ki az 1960-as években a steineri filozófia nyomán, e minták alapján jöttek létre és fejlődtek tovább az Egyesült Államokban az 1980-as évektől kezdve (DeMuth, 2008). Angolszász nevük Community Supported Agriculture (CSA), Franciaországban AMAP (Association pour le maintien de l'agriculture paysanne, Mundler és Rumpus, 2012), Olaszországban GAS (Gruppi di Acquisto Solidale, Brunori és szerzőtársai, 2012) néven ismertek. Közösségi által támogatott mezőgazdasági rendszerek hazánkból is ismertek, Luda társadalmi vállalkozásnak, ökotársulásnak nevezi őket és részletesen ismerteti a hazai példákat (Luda, 2012).

A koncepció lényege, hogy a fogyasztók egy-egy termelő köré gyűlnek és hosszú távú szerződést kötnek vele. Az idény elején befizetnek egy közösen megállapított összeget, amiért cserébe a szerződés ideje alatt hetente friss áruhoz jutnak. A gazdák számára ez biztos bevételt jelent, ráadásul a kockázatot (pl. időjárási szélsőségekből eredő károk) közösen viselik a felek. A gazdaságok legtöbbször számos közösségi programot is kínálnak, pl. önkéntes nap, szüret, piknik, üzemlátogatás, stb.

Bougherara és szerzőtársai (2009) szisztematikusan összehasonlítottak három élelmiszer-beszerzési lehetőség fő jellemzőit, melyet a 3. táblázat foglal össze.

2. táblázat

Különböző élelmiszer-beszerzési lehetőségek közti különbségek

Szemponatok	Hagyományos ellátási lánc	Közösség által támogatott mezőgazdaság	Saját termelés
A termék-tulajdonságok sztenderdizálásának foka	+++	+	-
Információs aszimmetria leküzdési módja	tanúsítványok, márkajelzés	közvetlen kapcsolat, gazdaság meglátogatása	-
Személyesség foka	-	++	+++
Kockázatviselő	termelő	termelő és fogyasztó	fogyasztó
Elköteleződés időtartama	-	++	+++
Áringadozás	+++	+	-

Forrás: Bougherara és szerzőtársai, 2009

A következőkben részletesen lesz szó ezekről a rendszerekről.

A Marsden-Renting-féle felosztás utolsó kategóriája (1. táblázat, 3. oszlop) folytatja a REL-ek térbeli kiterjesztését. A fogyasztók a termelés régióján kívüliek, bizonyos esetekben semmilyen személyes tapasztalatuk nincs az adott régióról. Hogy a kérdéses termék mégis vonzó legyen, jól megkülönböztethetővé kell válnia valamilyen módon. A láncot nem a közelség és a kevés közbeiktatott szereplő teszi rövidebbé (ebből a szempontból ez a forma hasonlíthat a hagyományos ellátási láncokhoz), hanem az a tény, hogy egy jól körülhatárolható érték kapcsolódik a termékhez. Ez együtt jár azzal, hogy az értéket valamilyen módon kommunikálni kell a fogyasztó felé. Mivel semmilyen személyes kapcsolat nincs a termelő és a fogyasztó között, ezért a hitelességet különféle intézmények, pl. nemzeti és nemzetközi tanúsítványok biztosítják. Kérdéses azonban, hogy ennyi elegendő, mert sikeres termék esetén nagyon hamar megjelennek az utánzatok, illetve a semmitmondó, de az eredetihez hasonló címkék és jelzések (Dahl, 2010; Northen, 2011).

A hivatalos tanúsítvány-rendszerek léte miatt ez utóbbi kategória esetében a legnyilvánvalóbb a termékek minőség alapján történő megkülönböztetése. A fogyasztó ugyanakkor a másik két csoport esetében is szükségképpen tudatában van a vásárolt termék különlegességének – ahogy a Bevezető bemutatta, a REL-ek pont a hagyományos ellátási láncok által felvetett környezeti, társadalmi, egészségügyi problémákra adott válaszoknak tekinthetők. A felmerült probléma jellege képezi a Renting-féle felosztás következő dimenzióját (3. táblázat), ami a korábbi keret finomításaként értelmezhető.

3. táblázat

A REL-típusok a minőség biztosítékai alapján

A minőség biztosítéka az eredet vagy a termelővel való kapcsolat	A minőség biztosítéka a termelés környezetbarát volta
regionális élelmiszer, védett eredet	bio
helyi specialitás	természetes összetevőket tartalmaz
hagyományos	vegyszer/tartósítószer-mentes
helyileg (üzemben) előállított	fenntartható/ökológiai gazdálkodásból származó
termelőtől vásárolt	vadon termelt/nevelt
méltányos kereskedelem, fair trade	alternatív tartásból származó
	GMO-mentes

Forrás: Renting és szerzőtársai (2003).

Az első kategóriába olyan REL-ek tartoznak, ahol a termékdifferenciálás alapja a termelés helye (folyamata) vagy maga a termelő személye. A termelés helye olyan specifikus tényezők miatt jelenthet többletet, mint pl. talaj, mikroklíma, stb., a termelés folyamata (vagy a termelő személye), vagy pedig az előállítás módja (kulturális és gasztronómiai hagyományok,

tradíciók), illetve a folyamat átláthatósága, vagyis a bizalmi tényező miatt (őstermelő, méltányos kereskedelem, stb.).

A második nagy csoportba a környezeti fenntarthatóságot szem előtt tartó REL-ek kerültek. A termék környezetbarát voltát egyes esetekben tanúsítványok igazolhatják, de ezek megléte nem feltétel (például vegyszermentességet maga a gyártó is garantálhat).

2. ERŐS ÉS GYENGE ALTERNATÍVÁK

Noha nem tipikus, a szakirodalomban a Marsden-Rentingtől eltérő csoportosítási logikával is lehet találkozni. Watts és szerzőtársai (2005) erős és gyenge alternatív rendszereket különböztetnek meg (ezt a felosztást gondolja tovább Follett, 2009). A gyengék esetében a hangsúly a minőségen, illetve a helybeli jelleg van (ami tulajdonképpen környezetbarát előállítási módként is értelmezhető, tekintettel a kisebb szállítási költségekre). Ebből a megközelítésből azonban teljességgel hiányzik a szociális szempont (helyi közösség, helyi gazdák támogatása, stb.), ami azért veszélyes, mert ezek az élelmiszer-elosztó rendszerek sérülékenyek: a hagyományos kereskedelmi láncok könnyen elmozdulhatnak az új piaci rés felé (ez a gyakorlatban már be is következett).

Az erős ellátási láncok esetében a hangsúly a szociális dimenzió (és az alternatív lánc rövidegén) van. A földrajzi-társadalmi közelség miatt a fogyasztó ugyanakkor biztos lehet az élelmiszer eredete (és/vagy előállítási módja felől), a többi kíváncsi (frissesség, egészségesség) legtöbbször automatikusan teljesül.

3. TIPIZÁLÁS INTÉZMÉNYI KÖZGAZDASÁGI ALAPOKON

Galiato és szerzőtársai (2011) intézményi közgazdasági alapon, a tranzakciós szabályok megkülönböztetésével a következő csoportosítási módra tettek javaslatot (4. táblázat):

4. táblázat

Tranzakciós szabályok az értékesítés különböző formái esetében

Az értékesítés módja	Tranzakciós szabály	A résztvevők viselkedése
Részvételi	Együttműködés	Közösségi
Közvetlen, helyi értékesítés	Verseny bizonyos előnyökön keresztül	Közösségi / Individualista
REL	Verseny a piacon keresztül	
Közvetett eladás	Hierarchia	Individualista

Forrás: Galiato és szerzőtársai (2011).

- Helyileg történő, közvetlen értékesítés. Leginkább a Marsden-Renting-féle „Közvetlen értékesítés” kategóriájának felel meg azzal a különbséggel, hogy egy vásárló és egy termelő alkotja a résztvevők körét: a vásárló felkeresi a termelőt (vagy a termelő a vásárlót). A tranzakciós szabályokat és a résztvevők viselkedését a 4. táblázat mutatja be. A közvetlen értékesítés során a termelők versenyeznek egymással a fogyasztókért, igyekeznek bizonyos előnyökre szert tenni (alacsonyabb ár, jobb minőségű termék, hatékonyabb marketing eszközök, stb.)
- Résztvételi tranzakciók. Ebbe a csoportba olyan értékesítési módok tartoznak, amelyek a gazdák együttműködését kívánják meg a fogyasztói igény zökkenőmentes kielégítése érdekében, legyen ez egy termelői piac létrehozása, egy helyi szövetkezeti bolt működtetése, vagy akár egy tematikus út kialakítása. Galiato és szerzőtársai munkájukban alapvetően a termelőkre fókuszáltak, de ebbe a csoportba lehet sorolni minden olyan értékesítési módot is, amely a fogyasztók szövetségén, együttműködésén alapul.
- REL-ek. Galiato és szerzőtársai az alternatív ellátási láncokon belül különböztettek meg REL-eket, amelyek során közbeiktatott szereplők végzik az értékesítést, de ezek száma kevés. Ebbe a csoportba tartozik a helyi boltokon, éttermeken keresztül történő értékesítés, vagy a beszállítás helyi közétkeztetésbe.
- Közvetett eladás. Leginkább a Marsden-Renting-féle, kiterjesztett REL-nek felel meg, a termelés és fogyasztás térben és időben eltávolodik egymástól.

IV. RÖVID ELLÁTÁSI LÁNCOK A FOGYASZTÓ SZEMSZÖGÉBŐL

A REL-ek szempontjából alapvetően két fő fogyasztótípust, mint egy folytonos skála két végpontját lehet megkülönböztetni. Az egyik típus alapvetően a hagyományos élelmiszerellátásra támaszkodik és csak elvétve, alkalomszerűen él a REL-ek nyújtotta lehetőségekkel. A másik végletet az a fogyasztó képviseli, aki teljes mértékben elkötelezett a REL-ek irányába és minden lehetséges esetben keresi a direkt értékesítési formákat.

Számos vizsgálat leszögezi, hogy a termelők számos értékesítési csatornát használnak párhuzamosan, akár a REL-en belül is, nem tudok ugyanakkor olyan vizsgálatról, amely a fogyasztók (elsősorban az elkötelezett fogyasztók) REL-típusok közötti választási gyakorlatát vizsgálná.²

² Blake és szerzőtársai (2010) „átlagos” – tehát nem különösebben elkötelezett –, magasan képzett fogyasztók értékesítési csatornaválasztási szokásait vizsgálták, elsősorban a hagyományos-alternatív megkülönböztetés mentén. Arra jutottak, hogy döntési folyamat komplex, amelyet számtalan tényező befolyásol. Elsősorban húsfélék és zöldségek esetében, különösen valamilyen ünnepre készülődve fontos a kiváló minőség, de a fogyasztók az utazási és tranzakciós költségeket is figyelembe veszik a döntéshozatal során.

1. A TERMELŐI PIACOK LÁTOGATÓI

A kiskereskedelmi láncok, érzékelve a helyi (egészséges, stb.) élelmiszer iránti megnövekedett igényt, bővítették a választékot ezen élelmiszerek terén (Ilbery és Maye, 2006; Smith és Marsden, 2004), ami alátámasztja azt a korábbi megállítást, hogy önmagában a helybeliség nem elegendő a REL-ek definiálásához. Azok a fogyasztók ugyanakkor, akik elkötelezett REL-résztvevőkké válnak, részben azért teszik ezt, mert egészségügyi, igazságossági, etikai vagy egyéb megfontolásokból szándékosan el akarják kerülni a hagyományos kiskereskedelmi csatornákat – beismerve azt is, hogy a szupermarketek nyújtotta kényelem és a termékek könnyű beszerezhetősége csábító alternatíva, amelynek nem könnyű mindig ellenállni (Seyfang, 2008)

Lyon és szerzőtársai (2009) öt skót városban végeztek kérdőíves felméréseket havi termelői piacokat látogató vásárlók körében annak megértésére, hogy miért népszerűek a piacok annak ellenére, hogy drágák, ritkán vannak megtartva és viszonylag kicsi a választék. Eredményeik azt tükrözik, hogy a fogyasztók számára ez a fajta vásárlási mód különleges, önmagában is élményszámba megy, és az élmény alapja a termelőkkel való közvetlen kapcsolat, amely révén egyrészt elhiszik, hogy a vásárolt termék különleges, másrészt jó érzést okoz az a tudat, hogy ily módon a helyi gazdákat támogatják. Elsősorban húst és halat vásároltak az emberek, a zöldség-gyümölcs vásárlása a rangsorban a 3. helyen végzett. A fogyasztók szerint a termékek magas minőségűek és olyan ínycsengések, amelyek nehezen hozzáférhetőek egyéb forrásból (pl. vadhús, bivaly, ritka fajta, stb.). Érdekes eredmény, hogy a vásárlók zöme idősebb, 79%-uk a 40 évesnél idősebb volt, többségük a termelői piacok rendszeres látogatója. Az idősebb vásárló képét erősíti Vecchio (2010) tanulmánya, aki olasz termelői piacok látogatóit vizsgálta és megállapította azt is, hogy a vevők többsége (89%) felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Más kutatások megerősítették, hogy a termelői piacok látogatását elsősorban a termékek magas minősége és megbízható eredete motiválja (Cavicchi és szerzőtársai, 2011; Trobe, 2001), illetve fontos szempont, hogy a piacolás lehetőséget teremt szociális kapcsolatok kialakítására és elmélyítésére mind az eladók és vásárlók, mind a vásárlók és vásárlók között (Hunt, 2007). Vecchio tanulmánya alapján a helyi jelleg önmagában kevésbé fontos a vásárlók számára (ez független a helyi termelők támogatásának szándékától), a termékek jó minősége a legfontosabb szempont. (Ahogy korábban bemutattam, Winter (2003) angol és walesi fogyasztók körében ezzel ellentétes dolgokat tapasztalt: a helyi jelleg fontosabbnak bizonyult, mint a minőség.)

Kezis (1998) és szerzőtársai olyan termelői piacot vizsgáltak, amelyet hetente kétszer tartanak. Eredményeik konzisztensek a fentiekkel, vagyis a tipikus vásárló az átlagnál idősebb, magasabb végzettségű nő, aki a környéken lakik, rendszeresen visszajáró vendég, elsősorban a magas minőséget keresi, és ezért hajlandó magasabb árat fizetni. Eltérés a

korábbiakhoz képest, hogy elsősorban zöldség, kisebb mértékben gyümölcs vásárlása volt tipikus, ami a szezontól függően kiegészült tojással, gyógynövényekkel, savanyúsággal, sajttal, stb. A vizsgálat azért érdekes, mert feltehetően ezek a fogyasztók (a havonta-kéthavonta tartott piacok látogatóival szemben) már nagyobb mértékben támaszkodnak a REL-ekre. Nem találtam olyan tanulmányt, amely szisztematikusan összehasonlítaná a ritkábban és gyakrabban tartott piacokat a vásárlói kör, kínálat, ár, stb. szempontjából, noha egy ilyen vizsgálat érdekes eredményeket szolgáltathat az egyes piactípusok esetlegesen eltérő szerepével kapcsolatban.

2. RÉSZVÉTEL KÖZÖSSÉG ÁLTAL TÁMOGATOTT MEZŐGAZDASÁGI RENDSZERBEN

A REL-fogyasztók vizsgálatával foglalkozó szakirodalom másik nagy irányát a közösség által támogatott mezőgazdasági rendszerek jelentik. Mivel ezek a rendszerek hosszabb távú együttműködésen alapulnak, ezért ezen fogyasztók inkább tekinthetők elkötelezetteknek a REL-ek irányában, mint az átlagos piaclátogató.

A helyi élelmiszerek következetes választásával együtt járó következmények elfogadásához ugyanis a fogyasztók szempontjából lemondásra vagy komoly szemléletváltásra van szükség. Gondoljunk csak az olyan általános fogyasztói elvárásokra, mint a helyben nem termő gyümölcsök és egyéb élelmiszerek fogyasztása (pl. banán Magyarországon), vagy olyan élelmiszerek egész éven át tartó fogyasztására, amelyek esetében az adott éghajlaton igen korlátozottak a szabadföldi termesztés lehetőségei (pl. paradicsom Svédországban). Ezen túl a szupermarketek jelentette kényelem, könnyű elérhetőség (állandó jelenlét) és bő választék sem adott a legtöbb esetben, illetve a termékek ára is magasabb lehet (Lyon és szerzőtársai, 2009; Seyfang, 2008).

A közösség által támogatott mezőgazdasági rendszerekben a termékek ára és a boltok árai elméletileg közel azonosak, vagy az előző akár valamivel alacsonyabb is lehet, ugyanakkor az utazás költségei is felmerülnek, valamint kockázatos az ellátás folytonossága, ami újabb költségeket eredményezhet.

Cooley és Lass (1998) az Egyesült Államokban vizsgálták a csatlakozás motivációit. Legfontosabb szempont a termék minősége volt, illetve a válaszadók említették még a helyi gazdaság támogatásának jelentőségét, környezeti és egészségügyi megfontolásokat is. O'Hara és Stagl (2001, USA) további motivációkat is feltárt: kevesebb csomagolóanyag, az élelmiszer eredetére vonatkozó ismeret. A válaszadók számára a kockázatmegosztás és közösségi érzés kevésbé voltak fontos szempontok (ez a szempont a Cooley-Lass-féle vizsgálatban sem került elő, illetve más tanulmányok szerint sem fontos motiváló tényező, lásd pl. Brehm és Eisenhauer, 2008).

Bougherara és szerzőtársai (2009) francia, közösség által támogatott mezőgazdasági rendszerekben részt vevő fogyasztók megkérdezése alapján határozták meg a csatlakozók átlagos jellemzőit, illetve összehasonlították a tapasztalatokat egy kontrollcsoport esetében kapott eredményekkel. Ezek alapján a csatlakozók tipikusan fiatalok (35 év alattiak), eleve jellemző rájuk közösségi aktivitás (részvétel szervezetekben), illetve környezettudatosak és kevésbé érdeklő őket a termékek tökéletes külseje vagy a széles termékválaszték. A termelő közelsége nem volt különösebben fontos (amennyiben a házhozszállítás vagy az átvétel egy közeli ponton biztosított volt). A csatlakozást elsősorban környezeti szempontok és a közösség iránti szociális érzék motiválta. Érdekes módon a termék frissessége nem bizonyult meghatározó tényezőnek, ami ellentmond más tanulmányok tapasztalatainak (Brehm és Eisenhauer, 2008; Cooley és Lass, 1998; Lea és szerzőtársai, 2006; O'Hara és Stagl, 2001). E különbség arra is utalhat, hogy az emberek nem érzékelik e tekintetben a különbséget az értékesítési csatornák között, de a kérdés eldöntése további vizsgálatokat igényel.

Flora és szerzőtársai (2012) eredménye szerint, ha egy rendszerben nem csupán élelmiszerellátás is történik, de sikerül a fogyasztókat több szempontból is bevonni (pl. magukba a mezőgazdasági munkákba vagy az elosztási tevékenységekbe), akkor nagyobb az esély a szerződés meghosszabbítására a következő idényben.

V. REL-EK A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐK SZEMSZÖGÉBŐL

1. A REL-BEN TÖRTÉNŐ RÉSZVÉTEL FŐ MOTIVÁCIÓI

A REL-ek előnye a mezőgazdasági termelők szempontjából könnyen érthetővé válik a profitabilitásra nehezedő folyamatos és egyre növekvő nyomás tükrében. A hagyományos élelmiszertermelési keretek között folyó versenyben a monokultúrákat nagy területen, fokozott műtrágya és növényvédő szer-használattal termelő gazdaságok vannak előnyben. Ha egy üzem be is száll a versenybe, a profit egyre kevésbé növelhető a Cochrane-féle „technológiai mókuserék” (1979) fokozott működtetése révén. Ennek részben biofizikai kényszerek állnak a háttérben, részben az a tény, hogy a verseny miatt az üzemek kénytelenek folyamatosan költeni újabb és újabb technológiákra, ami a termelési költségek növekedését eredményezi. Ezen túlmenően egyre szigorúbbak a humán-egészségügyi, állatjóléti előírások, minőségi sztenderdek is, ami hasonló következményekkel jár („szabályozási mókuserék”, Renting és szerzőtársai, 2003). A hagyományos mezőgazdaság keretein belül egy idő után nem lehet megfelelő választ találni a profítnövelés kérdésre – az új piaci résekre reagáló alternatív láncok azonban lehetőséget kínálnak a bevételek növelésére, valamint a kevés nagy vevőtől való függés csökkentésére (Saltmarsh, 2004).

Az Egyesült Királyságban termelői piacon árusító gazdák megkérdezésével Morris és Buller (2003) megállapítja, hogy a legfőbb ösztönző a REL-ben történő részvételre valóban az

elérhető magasabb ár. Ezt tapasztalta Kirwan (2006) is. A fejezet további részében bemutatom, hogy a közösségre támogatott mezőgazdasági rendszerekben is fontos motiváló tényező az elérhető magasabb jövedelem. Érdekes a motiváló tényezők vizsgálata a közéletben történő részvétel során. Izumi és szerzőtársai (2010) Észak-Amerikában személyes interjúkat készítettek hét különböző iskolai közéletben részt vevő gazdákkal. A válaszok alapján az így elért jövedelem a teljes bevétel mindössze 1%-a körül mozog (az üzemméret 20-50 ha között változott, egy esetben közelítette meg az 500 ha-t). A gazdák ennek ellenére sem tervezték beszüntetni ezt a fajta értékesítést, és legfőbb okként a „több lábbon állást”, vagyis a stratégiák diverzifikálását említették (illetve az e fajta értékesítésben rejlő *potenciális* lehetőségeket), továbbá kifejezték, hogy ők a maguk módján, így kívánnak hozzájárulni a közösség fejlődéséhez és a gyermekek egészségi állapotának javításában. Jarosz (2008) különböző Washington állambeli REL-ekben részt vevő vállalkozókkal készített interjúból kiderül, hogy a profit kulcsfontosságú tényező, ugyanakkor olyan kiegészítő hajtóerők is jelen vannak, mint például a fenntarthatóság (vegyszerhasználat mellőzése és egészséges ételmiszer termelése), vagy a fiatalabb nemzedék oktatása az alternatív mezőgazdasági lehetőségekről.

Az AKI korábban említett tanulmánya (Juhász, 2012) a jogszabályi háttér elemzésén túl termelőkkel végzett interjúk eredményeit is bemutatja. A hazai termelők által megfogalmazott főbb hajtóerők egybecsengenek a nemzetközi trendekkel. Ezek alapján a jövedelmezőség növelése mellett a gazdák számára fontos szempont a közvetlen kapcsolat és bizalmi légkör (és törzsvásárlói kör) kialakítása, a felvásárlókkal szembeni kiszolgáltatottság csökkenése és nagyobb önállóság. Megfogalmazódtak ugyanakkor korlátozó tényezők is, mint pl. a földrajzilag és társadalmilag korlátozott kereslet, az adott csatornán belül élesedő verseny, az együttműködéssel szembeni bizalmatlanság, stb.

2. GAZDÁK A KÜLÖNBÖZŐ ÉRTÉKESÍTÉSI CSATORNÁK MENTÉN

Pearson és Bailey (2009) brit és ausztrál REL-eket vizsgált. Arra a következtetésre jutottak, hogy a termelői piac a legelterjedtebb értékesítési csatorna, illetve az Egyesült Királyságban népszerűek még a zöldségdoboz-rendszerek. E formák azok, amelyek szerintük a közeli jövőben valós versenytársai lehetnek a hagyományos ellátási láncnak, a többi értékesítési csatorna helyzetét nehezebb megítélni. Ennek oka főleg az, hogy nagy a társadalmi tőke igény: a fogyasztók lelkesedése mellett a működés értelemeszerűen függ a gazda személyétől, ami növeli a sérülékenységet.

Hazánkban a közvetlen termelői értékesítés EU-s összehasonlításban jelentős (Juhász, 2012). Ezzel együtt is jelentősége termelői és kiskereskedelmi forgalom szempontjából

korlátozott, bár növekvő tendenciákról lehet beszélni. A legelterjedtebb értékesítési forma a (termelői) piac.

A REL-ben, és elsősorban a közösségileg támogatott mezőgazdasági rendszerben részt vevő gazdákra jellemző a rugalmasság, az innovációkra való nyitottság. Az USA 43 államára kiterjedő felmérés (Lass és szerzőtársai, 2003) tanúsága szerint a gazdák átlagéletkora 44 év, 51%-uk 45 évesnél fiatalabb (az USA-összesítésben ez csak a gazdák 27%-ára igaz), míg mindössze 12,5% 55 évesnél idősebb (az USA-átlag 48,4%). Hasonló eredményekre jutott egy másik, 9 államra kiterjedő vizsgálat 2009-ben (Woods és szerzőtársai, 2009). A gazdák jellemzően magasan képzettek, Lass és szerzőtársai vizsgálatában 74%-uknak minimum 4 éves főiskolai képesítése volt. A gazdaságok kicsik, a medián üzemméret mindössze 6 hektár (ennek mintegy fele szántó).

Olyan összefoglalóval vagy jelentéssel nem találkoztam, amely más országokban, szisztematikusan mutatta volna be a közösségileg támogatott rendszerekben résztvevő gazdák demográfiai jellemzőit, de több tanulmány utal az átlagosnál alacsonyabb korra és a magasabb végzettségre (pl. Brunori és szerzőtársai, 2011; Lang, 2010; Macias, 2008).

Más kis területet művelő gazdaságokkal összehasonlítva ezek a rendszerek a gazdák várakozásainak megfelelően nagyobb bevételt eredményeztek (Lass és szerzőtársai, 2003): az üzemek 63%-a esetében a teljes bevétel meghaladta az évi 20.000 \$-t (a hasonló méretű farmok átlagos bevétele az USA-ban, 1997-ben 38,5% volt). Igaz ugyanakkor, hogy a bevétel nem csupán közösségileg támogatott rendszerből származott, hanem egyéb REL-eket is használtak a gazdák, többségükben termelői piacokat és helyi éttermeknek és boltoknak történő közvetlen értékesítést³. A válaszadók 55%-a azonban legalább a földterület felén közösségileg támogatott rendszerben gazdálkodott. Galt és szerzőtársai (2011) Kaliforniára vonatkozó eredménye alapján a közösségileg támogatott rendszerben résztvevő farmok esetében csaknem hétszer akkora bevételt lehetett realizálni hektáronként, mint a hagyományos, és több mint négyszer annyit, mint a bio termelés esetében.

Azonban az üzem átalakítása úgy, hogy az alkalmas legyen közösségileg támogatott rendszerben történő részvételre, nem könnyű feladat. Úgy kell kialakítani a termelési szerkezetet, hogy rendszeresen legyen éppen termő, változatos élelmiszer, változtatni kell a működés menetén (pl. vegyszerhasználat módján, adminisztrációs szokásokon, stb.), kommunikációs formán, az árazási stratégián, meg kell becsülni, hogy hány résztvevő bevonása a leghatékonyabb, stb. (Lang, 2010). A már meglévő hálózathoz való csatlakozás (és közösségi tanulás) nagy segítség lehet (Brunori és szerzőtársai, 2011). Mégis, a folyamat

³ A többi REL-re is igaz, hogy nem jellemző a kizárólagosság: Brown és Miller (2008) összefoglalója megjegyzi, hogy az Egyesült Államokban a termelői piacokon részt vevő gazdák mindössze 25-30%-a használja kizárólag ezt a csatornát a termék értékesítésére.

komplex, sokféle képesség és innovációs hajlam meglétét igényli, feltehetően ez az oka annak, hogy elsősorban fiatal és képzett termelők döntenek így a kézzelfogható előnyök ellenére.

3. A BIZALOM ÉS A TANÚSÍTVÁNYOK SZEREPE A TERMELŐK SZEMPONTJÁBÓL

A korábbiakban már többször esett szó arról, hogy REL-ek kialakulásának és működésének alapvető eleme a bizalom. Most ennek a kérdéskörnek egy más vetületét járom körül, ezúttal a termelők szemszögéből. Jarosz (2008) USA-beli, zöldség-gyümölcs szektorban működő gazdák körében végzett felmérésének tapasztalatai alapján megállapítja, hogy a fogyasztói elvárások (egészséges, környezetbarát módon előállított élelmiszer) következtében a legtöbb üzem a bio termelési gyakorlatot folytat (ezt támasztja alá Lass és szerzőtársainak, valamint Woods és szerzőtársainak tanulmánya is). A legtöbb termelő ugyanakkor nem rendelkezik semmilyen tanúsítvánnyal, amit Jarosz a termelők és a fogyasztók között fennálló bizalom meglétének tulajdonít. Vannak szerzők (Hinrichs, 2000; Tregear, 2003; Watts és szerzőtársai, 2005), akik a tanúsítványok létezésében eleve annak bizonyítékát látják, hogy a kérdéses termék (vagy a termelési mód) nem integrálódott a helyi környezetbe.

Higgins és szerzőtársai (2008), ausztrál marhatenyésztők körében szisztematikusan, egy próbaprojekt keretében vizsgálták környezetvédelmi tanúsító rendszerek alkalmazását a REL- en belül. Az eredmények arra utalnak, hogy a tanúsítványok alkalmasak lehetnek arra, hogy a gazdák prémium áron értékesítsék a termékeiket, de ehhez a hagyományos ellátási láncot kell igénybe venniük, ráadásul az auditálási procedúra költségei miatt összességében az üzem bevételei nem növekednek számottevően. A kísérletben a legnagyobb bevétel-növekedést akkor lehetett elérni, ha a gazdák önként alkalmazták a tanúsítványhoz szükséges tervezési és irányítási folyamatokat, de nem vetették alá magukat a folyamatos auditálásnak. Ennek oka az lehet, hogy a szükséges folyamatok ráirányították a gazdák figyelmét a környezetbarátabb lehetőségekre, amelyek egyrészt racionalizáláshoz vezettek, másrészt a módszerek alkalmazását aztán sikerrel tudták kommunikálni a fogyasztók felé a közvetlen eladások során.

Mindezek fényében a független tanúsító szervezetek szerepe leginkább a térben kiterjesztett REL-ek esetében lehet fontos (bár ezek hatékonysága a demokratikus folyamatok előmozdítása tekintetében megkérdőjelezhető, lásd Hatanaka, 2010). E transznacionális REL-ek hazai vidékfejlesztési szempontból kevésbé relevánsak, így velük a továbbiakban nem foglalkozom.

VI. RÖVID ELLÁTÁSI LÁNCOK, MINT A VIDÉKFEJLESZTÉS ESZKÖZEI

1. PERIURBÁN VS. RURÁLIS KONCENTRÁLÓDÁS

A REL-ekre számos tanulmány úgy tekint, mint egy nagy lehetőségre a perifériára szorult rurális térségek felzárkóztatására (OECD, 1995), eleinte tanulmányozásuk is ilyen kontextusban volt jellemző. Ugyanakkor tény, hogy az élelmiszer-ellátás ezen módjai kimondottan fejlett térségekben (pl. periurbán térségekben) is megjelennek, ráadásul nem csupán eseti jelleggel, hanem tendenciózusan (Renting és szerzőtársai, 2003; Winter, 2003).

Erre utal Jarosz (2008) munkássága is, aki Washington államban vizsgálta a REL-eket és arra a következtetésre jutott, hogy a REL-ben résztvevő üzemek 48%-a megvárosok (jelen esetben Seattle) vonzáskörzetében helyezkedtek el. Ricketts és szerzőtársai (2006) szerint ugyanakkor az Egyesült Királyságban REL-gazdaságok nagy része (90% felett) elsősorban rurális területeken helyezkedik el (a térképezés léptékének finomításával kapott eredményei alapján ennek részben ellentmond Ilbery és szerzőtársai, 2006; illetve Winter, 2003).

Ricketts és szerzőtársai (2006) létrehoztak és az Egyesült Királyságra vonatkoztatva bemutattak egy kompozit indexet (Index of Food Relocalisation, IFR), amellyel országos szinten lehetővé vált a helyi élelmiszeren alapuló hálózatok feltérképezése, illetve a régiók összehasonlítása a REL-ek fejlettsége szempontjából. Az index hat indikátoron alapul, amelyek a termelés jellegét, a marketing és az eladás módját számszerűsítik, ezek:

- a termelői címlisták száma a régióban. Az index a civil szervezetek és ügynökségek aktivitását méri, amelyek különböző célcsoportok számára (háztartások, turisták, éttermek, stb.) állítják össze a helyi termelők adatbázisát
- a helyi termelők száma az adott régióban a fenti listák alapján
- bio termelők száma a régióban. Bár nincs feltétlenül kapcsolat a bio termelési mód és a REL között, mindkettő a fenntarthatóságnak valamely aspektusára reagál
- termelői szövetkezeti tagságok száma. A termelők együttműködési hajlandóságát méri. A brit környezetben ez szövetkezeti boltok keresztül történő értékesítést jelent.
- (működő) termelői piacok száma
- női közösségi piacok száma (Women's Institute cooperative markets). Ez az Egyesült Királyságra jellemző értékesítési csatorna, ahol a közösség női tagjai árusítják az otthon termelt és készített élelmiszert a közösség összes tagja számára.

Az index használata mind a mai napig elsősorban az Egyesült Királyságra jellemző, noha az index helyi viszonyokra történő adaptálása hasznos lehet bármely ország számára, mivel rá tud mutatni a REL-ek gyengeségeire (pl. számottevő termelői kapacitás megfelelő marketingcsatornák nélkül, kereslet eloszlása, stb.), ami a döntéshozók számára hatékony beavatkozásra, vidékfejlesztésre nyújthat lehetőséget. Az index meglehetősen egyszerű, ami gyors újrafelvételezést jelenthet, megkönnyítve a változások nyomon követését is, ugyanakkor óvatosságra int, hogy az eredmények érzékenyek lehetnek lépték megválasztására (Ilbery és szerzőtársai, 2006).

Az index arra is rámutatott, hogy a REL-ek elsősorban azokon a területeken koncentrálódtak, amelyek eleve jobb gazdasági-szociális adottságokkal rendelkeztek, így potenciáljuk a legelmaradottabb térségek felzárkóztatására megkérdőjeleződik. Tregear (2011) azt is felveti, hogy a REL-ek megjelenése egy régió szocio-ökonómiai fejlettségének nem előmozdítója, hanem *következménye*. Bizonyos REL-ekben történő részvételhez (közösség által támogatott mezőgazdaság, bio gazdálkodás) majdhogynem elengedhetetlen a magasabb képzettség, illetve az átalakulással járó tranzakciós költségek olyan magasak lehetnek, hogy különösen elmaradott régiók (vagy alacsony végzettségű, szegényebb termelők) számára további segítség nélkül nem biztosított a részvétel (Macias, 2008). A vidékfejlesztés fő eszköze ilyen esetekben nem is feltétlenül anyagi segítség, támogatás, hanem az intézményrendszer kiépítése, például a termelő és fogyasztó találkozási felületének megteremtése lehet.

Jarosz (2008) felhívja a figyelmet, hogy a REL-ek kialakulása elválaszthatatlan bizonyos társadalmi-politikai folyamatoktól. Az egyik ilyen az urbanizálódás, a másik pedig a vidéki területek átalakulása. A városhoz közeli területeken (különösen megfelelő úthálózat esetén, Ilbery és szerzőtársai, 2006) az új fogyasztói igények kielégítésére a nagyüzemi termelők helyét kis léptékű, helyi élelmiszert helyben fogyasztásra előállító családi gazdaságok foglalják el, a nagyüzemi termelés pedig olcsóbb területet, olcsóbb munkaerőt keresve a várostól távolabb szorul, ezek a termékek a globális ellátási lánc fogyasztóit szolgálják ki.

Jarosz megfigyelése szerint a kis családi gazdaságok általában részmunkaidőben foglalkoznak a termeléssel, a jövedelem egy része származik csak a mezőgazdasági munkákból, de az idézett tanulmány nem reprezentatív, elsősorban kvalitatív vizsgálati módszereket alkalmaz. A családi gazdaságok egyéb jövedelemszerző tevékenysége összefüggésben lehet azzal a tényezővel, hogy a periurbán térségek lakói egyéb munkák szempontjából is kihasználják a közeli város nyújtotta lehetőségeket. Vannak olyan tanulmányok, amelyek áttételesen alátámasztják ezt a feltételezést (Johnson és szerzőtársai, 2001; Vandermeulen és szerzőtársai, 2006; Veeck és Pannell, 2005), de a jövőben izgalmas továbblépési lehetőség lehet a hipotézis empirikus igazolása.

A REL-ek periurbán (USA) és rurális (Egyesült Királyság) előfordulását is alá tudjuk támasztani megfigyelésekkel; e kettőségnek részben a helyi földrajzi, társadalmi, kulturális környezet lehet a magyarázata. A tanulmányok nem vizsgáltak behatóbban a különböző REL-típusokat, vagyis az eltérő értékesítési csatornákat, így a közvetlen összehasonlítást óvatosan kell kezelni. Ha pl. Washingtonban inkább a személyes értékesítés jellemző, akkor a termelő számára fontos a fogyasztó közelsége, így a REL-ek elsősorban valóban a városok körül koncentrálódnak. Ha az Egyesült Királyságban inkább tipikus pl. a termelői szövetkezeti bolton keresztüli értékesítés vagy a részvétel egy házhozszállításon alapuló zöldségdoboz rendszerben, akkor érthető a rurális térségek dominanciája. A REL-ek térképezése kapcsán

Ilbery és szerzőtársai (2006) felvetik, hogy a koncentráció értelmezésekor gazdasági jellegű döntéseket is figyelembe kell venni, mert a REL-ben történő részvételt (vagyis az új, alternatív megoldások felé történő nyitást) az is indokolhatja, ha bizonyos területeken vagy szektorokban a gazdák nem vagy kisebb mértékű támogatásban részesülnek. A periurbán vs. rurális koncentráció lehetséges okainak pontosabb feltárása a jövő feladata.

2. A MULTIPLIKÁTOR-HATÁS

Meter és Rosales (2001) Minnesotát vizsgáló jelentésükben kifejtik, hogy ha a helyi lakosok az elfogyasztott élelmiszer 15%-át helyi (egyébként exportra, veszteségesen termelő) gazdáktól vásárolnák, akkor az így képződött bevétel kitenné az állam által a gazdáknak utalt támogatás kétharmadát.

A helyi élelmiszerfogyasztás esetén ráadásul a pénz a közösségen belül, helyben forog, azaz a fogyasztás a helyi gazdaság élénkítését szolgálja. Ennek oka az, hogy a helyi termelő nagyobb valószínűséggel költi el szintén helyben a pénzét. Nemzetgazdasági szinten minden költés „megsokszorozódik” (multiplikálódik), vagyis újabb jövedelmet generál. Pearson és Bailey (2009) becslése szerint a helyi élelmiszer esetében ez a multiplikáció akár az eredeti költés háromszorosát is kiteheti. Sonntag (2008) Seattle-re vonatkozó jelentése is átlagosan kétszeres hatást becsül, de a „szorzó” REL-típusonként eltérő lehet.

Taylor és szerzőtársai (2005) jelentésükben négy esettanulmányon keresztül részletesen bemutatnak két termelői és két általános piacot. Számszerűen illusztrálják, hogy a piac jelenléte a környékbeli boltok és éttermek számára is bevétel forrása (a megkérdezett fogyasztók 55-71% nyilatkozott úgy, hogy a piacolás előtt vagy után még további vásárlási feladatai vannak). Ezt erősíti egy másik, londoni piacokról szóló jelentés is, amely szerint piacnapokon a helyi kereskedők mintegy 50% a forgalom növekedéséről számolt be (Barrett és Keech, 2004).

Ezen túl a piacok működtetéséhez helyi munkaerőt alkalmaznak, akik aztán nagyobb valószínűséggel vásárolnak környékbeli boltokban, esznek közeli éttermekben vagy vesznek igénybe helyi szolgáltatásokat. A Taylor-féle esettanulmányok londoni piacokat vizsgálnak, és az eredmények azt mutatják, hogy az általános piacok mintegy kétszer akkora bevételt generálnak a közvetlen környéken, mint a termelői piacok, elsősorban annak köszönhetően, hogy az eladók (szemben az őstermelőkkel) maguk is túlnyomórészt helyi lakosok, akik aztán nagyobb valószínűséggel vesznek igénybe helyi szolgáltatásokat. Ugyanakkor, ha a REL-konceptióból kiindulva helyi termelői piacokban gondolkozunk, logikusan adódik a feltételezés, hogy ez a hatás hasonló mértékű lehet.

A multiplikátor hatást másfelől gyengítheti, hogy bár a helyi gazdák kétségtelenül nyerhetnek a REL-ek megerősödésével, ugyanakkor ez más munkahelyek (pl.

kereskedelemben dolgozók) elvesztésével járhat együtt (Brown és Miller, 2008). Más tanulmányok pedig felvetik, hogy ha bővítjük a kört, amely alatt a helybeliséget értjük, akkor a multiplikátor-hatás teljes egészében megkérdőjelezhető (DuPuis és Goodman, 2005).

3. A REL-EK SZEREPE A KÖZÉTKEZTETÉSBEN

A vidékfejlesztés egy állomása, mikor helyi termelők helyi közfeladatot ellátó intézmények (pl. iskolák, kórházak) beszállítóivá válnak⁴.

A koncepció előnye, hogy az állami megrendelés elvben biztos, kiszámítható piacot jelent a helyi gazdáknak, a helyi feldolgozás növeli a foglalkoztatást; mindezen felül pedig érvényesül a multiplikátor-hatás, ami áttételesen tovább erősítheti a helyi gazdaságot (Bagdonis és szerzőtársai, 2009; Izumi és szerzőtársai, 2010; Schafft és szerzőtársai, 2010; Watts és szerzőtársai, 2005). Ez a hatás adott esetben nemzetgazdasági szinten is érzékelhetővé válik: Morgan és Morley (2002) becslése szerint e „fenntartható közétkeztetés” adta 1998-99-ben a walesi GDP 11%-át!⁵

Hét amerikai „farm-to-school” (FTS) program érintettjeinek megkérdezése során kiderült, hogy a diákok (és a szülők) illetve az iskola dolgozói értékelték és pozitívan értékelték a változást, és összességében több egészséges élelmiszert fogyasztottak. Jó néhány osztály élt a lehetőséggel, és közvetlen kapcsolatot épített ki a termelőkkel (Izumi és szerzőtársai, 2010). Bár az áttekintett tanulmányok erre nem tértek ki, e közvetlen kapcsolatok elősegíthetik a szülők REL-ekben való elköteleződését, ami erősítheti a kedvező környezeti, helyi szintű társadalmi és gazdasági hatásokat.

Schafft és szerzőtársai (2010) áttekintették az USA Pennsylvania államában működő programokat és arra a következtetésre jutottak, hogy a megvalósítás szintjén ezek heterogének voltak, a helyi adottságoknak megfelelően. Erre a következtetésre jutott Preuss (2009) is az Egyesült Királyság „fenntartható közbeszerzéseit” áttekintve.

Balázs és szerzőtársai (2010) külföldi pozitív példák bemutatása mellett részletesen elemzik a hazai fenntartható közétkeztetés lehetőségeit. Témánk szempontjából a fő megállapítások úgy foglalhatók össze, hogy bár a jogszabályi keretek többé-kevésbé adottak,⁶ a rendszer működtetésekor (beszállítók kiválasztása, helyi dolgozók, stb.) fő szempont az ár, aminek hatására a minőség szükségképpen háttérbe kerül, vagyis a kis léptéken működő helyi gazdaságok kiszorulnak a versenyből. Kifejezik továbbá azon véleményüket is, hogy nincs

⁴ E programok további célja az elsősorban alacsony jövedelmű családok gyermekei egészségi állapotának javítása is lehet (Vallianatos és szerzőtársai, 2004), de ezzel a szemponttal a továbbiakban nem foglalkozom.

⁵ A programok további pozitív hozadéka, hogy gyakran kísérleti és oktatási tevékenységekre is lehetőséget adnak: például az osztályok részt vehetnek üzemlátogatásokon, kirándulásokon, és a tapasztalatokat iskolai kertben kamatoztathatják, hosszabb távon erősítve a diákok környezeti elköteleződését (Bagdonis és szerzőtársai, 2009).

⁶ ez nem egyértelmű, ugyanis az uniós szabályozás alapesetben tiltja a helyi alapú diszkriminációt, ezért az ajánlattételi felhívásra jelentkezőknek egyéb (pl. fenntarthatósági) szempontokkal kell érvelnie (Balázs és szerzőtársai, 2010, Watts és szerzőtársai, 2005).

feltétlenül elég termelő, aki „helyben termelt, vegyszermentes és minőségileg hosszú távon megbízható élelmiszerral el tudná látni a helyi közétkeztetést” – különösen, mert az előírások is gyorsan változnak.

Joshi és szerzőtársai (2008) munkájukban áttekintették a farm-to-school programokról szóló szakirodalmat, és azt találták, hogy e rendszerek elterjedésének legfontosabb gátja valóban a rövid távon jelentkező többletköltség, amely részben a helyi előállítás miatt megnövekedett személyzeti és rezszi költségből, részben az átállást kísérő tranzakciós költségekből tevődik össze. Nem találtam olyan elemzést, amely becslést tett volna a hosszabb távú hasznokról (pl. egészségügyi kiadások csökkenése), ezzel a jövőben mindenképpen foglalkozni kell, hogy gazdasági érvekkel is alá lehessen támasztani a REL-ek közétkeztetésébe vonásának fontosságát.

4. EGYÉB SZEMPONTOK A VIDÉKFEJLESZTÉS KAPCSÁN

Korábban szó volt arról, hogy a kiskereskedelmi láncok, reagálva az új fogyasztói elvárásokra, maguk is szélesítik a kínálatot a bio (és/vagy helyi) termékek körében (Watts és szerzőtársai (2005) ezért nevezték a helybeliségen és környezetbarát termelési módon alapuló REL-eket gyenge alternatívának). Ahogy az alternatív válik általános fogyasztói igénnyé (ahogy ez történt az Egyesült Királyságban a bio élelmiszerek terén, Seyfang, 2008), úgy a hagyományos kiskereskedelmi láncok is egyre nagyobb arányban kínálják a kérdéses termékeket. Smith és Marsden (2004) szerint ennek viszont könnyen az lehet a természetes következménye, hogy a szupermarketek erőfölénye, ezúttal az új típusú élelmiszerek körében ismételten megmutatkozik, és a termelők közti verseny növekedése (különösen, ha a kereskedelmi láncok import termékeket is forgalmaznak a növekvő fogyasztói igény kielégítése érdekében) egy idő után az egyéni üzemi bevételével csökkenését okozza, ami a szektor növekedésének gátja lesz. (Smith és Marsden ezt a jelenséget „farm-gate price squeeze”-nek nevezték, magyarul talán tanyán túli árprésnek lehetne a legjobban fordítani.)

Mivel sok termelő párhuzamosan használ hagyományos és alternatív értékesítési csatornákat (Brown és Miller, 2008; Lass és szerzőtársai, 2003), ezért könnyen előfordulhat, hogy a REL becsatornázódik pont abba a folyamatba, ami ellenében létrejött. Egy módszer a becsatornázódás elkerülésére az lehet, hogy a termelők szövetkeznek egymással, helyi hálózatokat hoznak létre.

A brit példából tanulva megállapítható, hogy nem elegendő bizonyos szempontok mentén támogatni kedvezőnek tartott folyamatokat (pl. az átállást bio termelésre), hanem az egész ellátási láncot figyelembe kell venni egy vidékfejlesztési terv kialakításakor vagy a fogyasztókat célzó kampányok tervezésekor.

3. A REL-EK EGÉSZSÉGÜGYI ASPEKTUSAI

Az előző fejezetekből kiderült, hogy a REL-ben történő részvételre vonatkozó döntés során fontos szempont, hogy ily módon a fogyasztók egészségesebb (friss, vegyszer- és GMO-mentes) élelmiszerhez szeretnének jutni. Ezen elvárás teljesülését azonban eddig nagyon kevés szerző vizsgálta szisztematikusan, legtöbb esetben csak közvetett feltételezésekkel tudunk élni.

Általános a félelem amiatt, hogy az állatok antibiotikumokkal történő kezelése rezisztens baktériumtörzsek kialakulását eredményezi. A vita szélsőségesen polarizált, mert bár valószínűleg nincs ok félelemre, a jelenséget a tanulmányok nem tudták egyértelműen megerősíteni vagy kizárni (Mather és szerzőtársai, 2012; Phillips és szerzőtársai, 2004; Turnidge, 2004). Humán egészségügyi szempontból tehát a REL-ek széles támogatása egyelőre legfeljebb az elővigyázatosság elve alapján indokolható. Ugyanez mondható el a génmódosított élelmiszerekkel kapcsolatban is (Dona és Arvanitoyannis, 2009; Millstone és szerzőtársai, 1999; Pusztai, 2002; Verma és szerzőtársai, 2011)

Az eddigi agrártámogatások egészségügyi hatása vitatott mind az USA-ban, mint az EU-ban (Alston és szerzőtársai, 2006, 2008; Elinder, 2005). A vizsgálatok tanúsága szerint a támogatások hatására olcsóbbá és tömegesebbé váltak a kukoricán és olajos magvakon alapuló egészségtelen rágcsálnivalók, ami járványszerű elhízáshoz és egyéb betegségekhez vezetett, ezek minden társadalmi költségével együtt. Salois (2012) a helyi élelmiszerhez való hozzáférés és az elhízás (BMI-index), valamint a cukorbetegség kapcsolatát vizsgálta az USA-ban, ökonometriai módszerekkel, megyei szinten, hivatalos statisztikák alapján. Azt tapasztalta, hogy a termelői piacok és a gazdaudvari értékesítés nagyobb aránya negatív kapcsolatban áll az elhízással és a cukorbetegséggel. Hasonló eredményre jutott Berning (2012) is, aki (szintén az Egyesült Államokban) az államok szintjén vizsgálta a helyi élelmiszerhez való hozzáférés (a termelői piacok és közösség által támogatott mezőgazdasági rendszerek száma) és az elhízás kapcsolatát. Bimbo és szerzőtársai (2012) Olaszországban figyeltek fel hasonló tendenciára.

A tapasztalt jelenség oka feltehetően nem az, hogy a helyi élelmiszer egészségesebb, mint a távoli – egyszerűen a tudatos fogyasztók feltehetően jobban odafigyelnek a testkontrollra is. Mégis mindez arra utal, hogy időszerű új, egészségügyi szempontokat is figyelembe vevő támogatási stratégia kidolgozása, amelyhez jó alapot szolgáltathatnak a REL-ek (különösen, ha a REL-ek népszerűsítése a fogyasztók körében egy megfelelően kidolgozott, tudatosságra ösztönző kampánnyal együtt történik).

VII. A RÖVID ELLÁTÁSI LÁNCOK FENNTARTHATÓSÁGI ASPEKTUSAI

1. AZ ÉLELMISZER-MÉRFÖLD (KILOMÉTER) KONCEPCIÓJA

A fentiekben szó volt róla, hogy a helybeliség fogalma többféleképpen is értelmezhető. Ez azért fontos, mert az alkalmazott lépték nyilvánvalóan hatással lesz arra is, hogy mi számít társadalmi szempontból „elfogadottnak” a tekintetben, hogy az élelmiszer mekkora távolságot jár be, vagyis a szállításnak mekkora az energiaigénye és üvegházgáz-kibocsátása. A szakirodalomban erre reflektálva jelent meg a napjainkban is igen népszerű „élelmiszer-mérföld” koncepció (Coley és szerzőtársai, 2009; Smith és szerzőtársai, 2005; Van Passel, 2010; Weber és Matthews, 2008). Az élelmiszer-kilométer kifejezés használata inkább a civil mozgalmakra jellemző a nem angolszász országokban (ilyen például a Magyarországon is meghirdetett 50 km-es diéta⁷).

A megtett távolság önmagában azonban a fenntarthatóságnak nem jó indikátora (sőt, ahogy majd látni fogjuk, még csak a környezeti fenntarthatóságnak sem), mert nem érzékeny a gazdasági és társadalmi hatásokra (Edwards-Jones és szerzőtársai, 2008; Smith és szerzőtársai, 2005; Van Passel, 2010).

A megnövekedett szállítás a káros környezeti hatáson túl olyan negatív externáliákat is eredményez, amelyek társadalmi szempontból is értelmezhetőek (forgalmi dugók, balesetek, zaj). Az Egyesült Királyság Környezetvédelmi, Élelmiszer- és Vidékfejlesztési Minisztériuma (DEFRA) számára készített egyik tanulmány becslést ad az ebből eredő költségekre is. Eszerint az élelmiszer-szállítás közvetlen költségei, csak az Egyesült Királyságban meghaladják az évi 9 milliárd fontot (2002-es árakon, Smith és szerzőtársai, 2005). Ebből mintegy évi 5 milliárd font a kialakult dugók által generált társadalmi költség, 2 milliárd font a megnövekedett szállításhoz köthető balesetek költsége, míg a fennmaradó 2 milliárd font a kibocsátott üvegház-gázok, levegőszennyezés, zaj, továbbá az infrastruktúra amortizálódásának költsége. A számok abszolút értékével lehet vitatkozni, lévén a végeredmény igen érzékeny az alkalmazott módszertanra, ugyanakkor több tanulmány végső következtetése az, hogy a szállításból eredő nem környezeti jellegű költségek tetemesek lehetnek (Pirog és szerzőtársai, 2001; Pretty és szerzőtársai, 2005; Van Passel, 2010).

Az élelmiszer által megtett út elsősorban a környezeti hatásokat számszerűsíti, mégis, mivel a koncepció szemléletes, a fogyasztók felé is jól kommunikálható, ezért használata széles körben elterjedt, ez az oka, hogy ennek részletes bemutatásával kezdem a fenntarthatósági kérdéskör tárgyalását. Valamennyi szállítás a REL-en belül is elkerülhetetlen, ezért logikusan adódik a feltételezés, hogy ezek a költségek, ha nem is

⁷ <http://messzelato.hu/50km/> A kezdeményezést a korábban bemutatott „100 mérföldes diéta” ihlette (Smith és MacKinnon, 2008).

szüntethetők meg, de lényegesen csökkenthetők. A következő fejezet azonban bemutatja, ez nem feltétlenül van így.

2. AZ ÉLELMISZER-MÉRFÖLD (KILOMÉTER) CSÖKKENTÉSÉBEN REJLŐ TRADE-OFF

Az élelmiszer-szállítás környezeti hatásait tipikusan a karbon-lábnyom kiszámításán keresztül végzik (Coley és szerzőtársai, 2009; Pirog és szerzőtársai, 2001; Smith és szerzőtársai, 2005).

Coley és szerzőtársai (2009) az Egyesült Királyságban történő bio élelmiszerek vásárlásának környezeti hatásait elemezték. Két különböző marketingcsatornához (nagy térbeli távolságot lefedő zöldségsdoboz-rendszer, illetve helyi kisbolton keresztül történő értékesítés) kötődő üzemanyag-felhasználást és következményes karbon-kibocsátást hasonlították össze. Eredményeik azt mutatják, hogy ha a fogyasztó több, mint 6,7 km-t tesz meg a vásárlás érdekében (vagyis ha a meglátogatott bolt valamivel több, mint 3 km-re van a fogyasztó lakhelyétől), akkor a kibocsátás valószínűleg már meghaladja a nagyobb léptékű, specializált és hatékony dobozrendszer okozta kibocsátást (amely során szükséges a termékek hűtése, csomagolása, szállítása a helyi elosztó-központba, végül a fogyasztó ajtajához).

Emeljük általános szintre Coley és szerzőtársai tapasztalatait! A legtöbb esetben egyetlen gazdaság a nem kellően heterogén termékválaszték miatt nem képes kielégíteni egy háztartás összes gyorsan romló élelmiszer-igényét. Ebben az esetben viszont felmerül a kérdés, hogy ha a fogyasztónak kell felkeresnie a különböző termelőket, akkor vajon „sok kicsi sokra megy” alapon a földrajzi közelségen „megspórolt”, fogyasztók általi (nem kellően hatékony) szállítás összességében nem eredményez-e nagyobb környezetterhelést, mint a hatékony logisztikai háttérrel rendelkező hagyományos ellátási lánc (ezzel kapcsolatban lásd Edwards-Jones és szerzőtársai, 2008; Mariola, 2008; Schlich és Fleissner, 2005)? Korábbi, nem REL-szempontrú vizsgálatok szerint egy jól megszervezett házhozszállítási rendszer a járművek által megtett km-ek 70%-t kiválthatja (Cairns, 2005). Ezek alapján feltételezhető, hogy azok a REL-típusok, amelyek a gazdák (vagy fogyasztók) kooperációján alapulva megszervezik az élelmiszer elosztását vagy házhozszállítását is, környezetbarátnak tekinthetők a szállítás szempontjából mind a hagyományos ellátási láncokkal, mind a fogyasztók egyedi bevásárlásain alapuló REL-ekkel összehasonlítva. Különböző REL-típusok részletes, az egyes résztvevők beszámolóit alapul vevő vizsgálata (szemben egyéb, becsléseken alapuló tanulmányokkal) arra utal, hogy a helyi termelők között megindulhat a szerveződés az energiafogyasztás minimalizálása érdekében, és ebben az esetben a REL is képes lehet olyan jól teljesíteni energetikai szempontból, mint egy hagyományos ellátási lánc (Mundler és Rumpus, 2012). Az is valószínűnek tűnik ugyanakkor, hogy a REL-ek potenciális energiahatékonysága szempontjából meghatározóak a környék földrajzi adottságai és a társadalmi környezet, kulturális-szociális viszonyok is.

Ahogy korábban jeleztem, az élelmiszer-mérföld koncepció elsősorban szemléletessége miatt vált közkeletűvé. Áruházban vásároló fogyasztók magatartás-vizsgálata azonban arra utal, hogy a vásárlások mindössze 5,6%-ában volt a távolságra vonatkozó információ hatással a vásárlásra gyorsan romló élelmiszerek beszerzésekor, illetve összesen a vásárlók 3,6% jelezte, hogy tudatosan keresett helyi élelmiszert környezeti megfontolásból (Kemp és szerzőtársai, 2010). Mindez azért érdekes, mert általános felmérések során 21,5% vallja azt, hogy számára fontos szempont a termék helybelisége, vagyis a környezeti tudatosságról alkotott önkép és a tényleges viselkedés nincs kapcsolatban (ezt nevezte Csutora (2012) „Behaviour-Impact Gap”-nek, vagyis „BIG problem”-nek, a környezetvédelem egy nagy problémájának).

A szállítás karbon-lábnyomának meghatározása egy termék környezeti hatásának számszerűsítéséhez egyéb szempontból is kritizálható, ezt mutatja be a következő fejezet.

3. A TELJES ÉLETCIKLUS ELEMZÉSEK TANULSÁGAI

Az élelmiszer-mérföld koncepció ellenzői előszeretettel hangoztatják, hogy a megközelítés környezeti fenntarthatósági szempontból azért is vezethet tévútra, mert nem számol a termelés, csomagolás, marketing, valamint az egyéb szükséges folyamatok során keletkezett externáliával. Az életciklus-elemzések (LCA: Life Cycle Assessment) „bölcstől a sírig” szemléletben számszerűsítik a környezeti hatásokat. Weber és Matthews (2008) Egyesült Államokra vonatkozó számítása szerint az élelmiszer előállításától az elfogyasztásáig a teljes kibocsátott üvegházgáz-mennyiség 83%-a a termelés során keletkezik, míg a szállítás összesen mintegy 11%-ot tesz ki (és ezen belül csak 4% származik a szállítás utolsó – a teljes életciklust tekintve utolsó előtti – lépcsőjéből, mikor a termék a gyártótól eljut a kereskedőig). Cuéllar és Webber (2010) szintén az Államokra vonatkoztatva számították ki az élelmiszerhez kapcsolódó teljes energiaigényt, és arra jutottak, hogy a teljes folyamaton belül a szállítás mintegy 21%-ot tesz ki. A különbség abból eredhet, hogy a Weber-Matthes tanulmány 1997-es adatokkal, karbon-alapon számolt, míg a Cuéllar-Webber cikk adatai 2002-ből származtak, és a számítás energetikai alapokra épült.

Sok múlik azon is, hogy milyen módszerrel történik a szállítás (a szállítási módok aránya feltehetően változott a fenti két tanulmány alapjául szolgáló adatok közötti öt évben). A vonaton történő szállítás mintegy tízszer olyan hatékony, mint a kamionos, ami azt jelenti, hogy a 10 km-ről teherautóval utazott élelmiszer környezeti hatása ugyanakkora, mint a vonaton 100 km-t szállított élelmiszeré (DeWeerd, 2009). A szállítási módok között a következő hierarchia állapítható meg (kezdve környezeti szempontból a legkedvezőbbel): vízi < vasúti < közúti < légi, ez utóbbi esetben a szállítás sokkal nagyobb hányadát teszi ki a teljes energiaigénynek vagy üvegházgáz-kibocsátásnak (Garnett, 2006).

Az eddigiek összefoglalásaként tanulságaképpen levonható, hogy a teljes életcikluson belül nehéz a szállításból eredő hatás pontos mértékének megállapítása, mivel a számítás érzékeny az alkalmazott módszertanra. Az azonban megállapítható, hogy csupán a szállítás hatását nem elégséges figyelembe venni a környezeti hatások számszerűsítésénél – vagyis az étel-miszer-mérföld (km) koncepció mindenképpen kiegészítésre szorul.

A következőkben a termelés módjának hatását illusztrálom. Carlsson-Kanyama (1998) a teljes életciklus elemzés módszertanát használta, hogy összehasonlítsa a Svédországban fogyasztott import és a helyben termelt zöldségek környezeti hatását, amit az üvegházgáz-kibocsátáson keresztül mért. A következő tényezőket vette figyelembe: termeléssel összefüggő hatások (beleértve a szükséges műtrágya előállítását és szállítását is), az étel-miszer-szállítás kibocsátását a termelőtől a kereskedőig, valamint a raktározás során fellépő kibocsátást. Répa esetében a kibocsátás zöme a szállításból és raktározásból eredt, míg a helyi termelésű paradicsom esetében a legmeghatározóbbnak a termelés bizonyult az üvegházak megvilágítása és fűtése miatt. Vagyis a répára épülő REL-ek fenntarthatóak, míg környezeti szempontból kedvezőbb a paradicsom importja olyan országokból (például Spanyolországból, ahol az az év nagy részében szabadföldön is megterem. Carlsson-Kanyama eredményét igazolták később brit adatokon is (Smith és szerzőtársai, 2005).

Ugyanez az eredmény akkor is, ha a helyben megtermelt gyümölcs tárolását kell megoldani. A helyi gyümölcs majdnem egész éven át tartó tárolása, hűtése adott esetben nagyobb környezetterheléssel jár, mint az import, akár nagy távolságról is (Jones, 2002; Saunders és Barber, 2007).

4. A TERMÉK SAJÁTOS SÁGAIBÓL EREDŐ KÖRNYEZETI HATÁSOK

Egy következő szempont, amit mérlegelni kell az ellátási láncok környezeti hatásai áttekintésekor, az maga a szóban forgó termék. Egyre bővül azon tanulmányok köre, amelyek hangsúlyozzák a választott/követett diéta szerepét az egyén életmódjának környezeti hatásában (González és szerzőtársai, 2011; Kim és Neff, 2009; Pathak és szerzőtársai, 2010). Általánosan elfogadott, hogy a növényi étrend (ami ha nem is teljesen vegetáriánus, de a húsfogyasztást számottevően mérséklő) környezeti hatása jelentősen kisebb (egyéb, pl. egészségügyi előnyökről nem is beszélve). Ez a szempontunkból azt jelenti, hogy a hagyományos ellátási láncra épülő növényi alapú étrend környezeti hatása kisebb lehet, mint a REL-en keresztül biztosított húsevésnek (Weber és Matthews, 2008). (Mindezt Garnett (2011) is hangsúlyozza, megjegyzi ugyanakkor, hogy a váltás elsősorban a fejlett országok esetében jelenthet valós megoldást, míg a fejlődő országokban esetleg további táplálkozási gondokhoz vezethet. Ennek oka az, hogy a nagyobb üvegházgáz-kibocsátás mellett az állatok képesek az emberi fogyasztásra egyébként nem alkalmas vegetáció hasznosítására.)

Önmagában is érdekes kérdés a biotermelés környezeti hatásainak összehasonlítása a megfelelő konvencionális előállítási módszerekkel, különösen, mert a bio (vagy ahhoz közeli) termelés gyakran együtt jár a REL-ekkel. Általánosságban a szerzők a bio növénytermesztés környezeti hatását az LCA-elemzések eredményeképpen pozitívak értékelik a talaj kémiai, fizikai, mikrobiológiai tulajdonságai (és ebből következően a vízháztartás, szén-dioxid-megkötés) szempontjából, ami különösen szélsőséges időjárási körülmények (pl. szárazság) esetén eredményez nagyobb hozamot a hagyományos módszerekkel szemben (Briar és szerzőtársai, 2007; Delate és Cambardella, 2004; Gomiero és szerzőtársai, 2011). A biodiverzitásra gyakorolt hatás is kedvező, bár ez feltehetően elsősorban a diverzebb tájszerkezetnek köszönhető, ami gondos tervezés mellett a hagyományos növénytermesztésre igaz lehet (Fuller és szerzőtársai, 2005; Gabriel és szerzőtársai, 2010; Hole és szerzőtársai, 2005). Energiahatékonyság tekintetében a bio termelési mód kedvezőbb, bár a kisebb energia-felhasználás valamivel kisebb hozamot is eredményez, ami összességében növeli a területigényt. (Emiatt lehet az, hogy az intenzív termelésnek kisebb lehet az ökológiai lábnyoma, ami e mutató visszasságát jelzi, Mózner és szerzőtársai, 2011). Ami kétségtelen, hogy a vegyszerhasználat mellőzése miatt sokkal kisebb a hatása az olyan folyamatokra, mint például a savasodás, eutrofizáció (Stolze és szerzőtársai, 2000), vagy toxikus anyagok felhalmozódása a táplálékhálózat magasabb szintjein (Nemecek és szerzőtársai, 2011). Ugyanakkor, ahogy Gomiero és szerzőtársai (2011) figyelmeztetnek, átlagos vagy kedvező körülmények között általában kisebb a hozam, ezért e termelési mód kizárólagos használatának komoly szocio-ökonómiai korlátai lehetnek. Ezzel összefüggésben napvilágot láttak olyan vélemények is (Nemecek és szerzőtársai, 2011), amelyek szerint a nagyobb területen végzett termelés közömbösíti az egységnyi területre jutó kedvező hatások egy részét.

Az állattartás (tejtermelés) esetében a savasodási potenciál nem feltétlenül változik a bio gazdálkodásra történő áttéréssel (Thomassen és szerzőtársai, 2008), a klímaváltozásra gyakorolt hatás értékelése is bizonytalan (Stolze és szerzőtársai, 2000), míg az eutrofizációs potenciál a tapasztalatok szerint csökken (Haas és szerzőtársai, 2001; Thomassen és szerzőtársai, 2008). De Boer (2003) ezen túl figyelmeztet arra, hogy a hagyományos-bio összehasonlítást általában mintagazdaságok eredményei alapján végzik, megbízható következtetések levonására nagyszámú gyakorló gazdaságot kellene bevonni. A tényleges hatás pedig olyan specifikus és változó helyi tényezőktől is függhet, mint a lokális klíma vagy a talaj típusa (Stolze és szerzőtársai, 2000).

A fentiek összefoglalásaként megállapítható, hogy noha nem lehet minden esetben feltétlenül megállapítani a bio termelés kedvezőbb környezeti hatásait, összességében az a hagyományos termelési módnál kedvezőbb vagy azzal egyenértékű. Amennyiben tehát a bio termelés és a REL összefonódik, feltételezhető semleges vagy pozitív hatás. A nagyobb

területigénnyel és a bio termelés és REL általánossá válásával kapcsolatos kétségekre a későbbiekben még visszatérek.

Általában (hazai viszonylatban mindenképpen) a helyi termelés szükségképpen GMO-mentességet is jelent (nem számolva a környező területekről eredő „génszennyeződéssel”, Heszky, 2012). A GM-növények környezeti hatása szerteágazó lehet, ugyanakkor sok esetben (nem agrár-ökoszisztémák, ember által közvetlenül nem hasznosított fajok, stb.) még nagy vonalaiban sem ismert (Gepts és Papa, 2010; Snow, 2002). A GMO-vita szélsőségesen polarizált, kevés a rendelkezésre álló megbízható, tényszerű tanulmány. Bár nincs konszenzus a génmódosított növények környezeti hatásai tekintetében, vannak arra utaló jelek, hogy a GM-növények termesztése közvetlen és közvetett úton is csökkentheti a biológiai sokféleséget, így az óvatosság indokolt lehet (Butler és szerzőtársai, 2007; Hails, 2002; Schmeller és Henle, 2008). A Kárpát-medence biogeográfiai szempontból önálló egységet képez (Pannóniai Flóratartomány, Hortobágyi és Simon, 2000, p. 120.), és specifikus, a régió sajátosságait is figyelembe vevő vizsgálati eredmények nem állnak rendelkezésre – ez az érv volt az alapja a hazai GM-moratóriumnak (Heszky, 2012). A REL-ek hangsúlyosabbá válása Magyarországon (és minden más esetben, ahol a termelő garantálja a GM-mentességet) kiválthatja a GM-növények termesztését a hagyományos ellátási láncban, ily módon globálisan csökkentve a GM-növények potenciálisan káros környezeti hatásait.

5. A REL-EK KÖRNYEZETI HATÁSA ÁLTALÁBAN

Risku-Norja és szerzőtársai (2008) a REL-ek tanulmányozása során szokatlan megközelítésben, a primer produkció vizsgálatán keresztül vizsgálták a környezeti hatásokat (ez tulajdonképpen a Wackernagel-Rees-féle biokapacitás-konceptióhoz (1996) hasonlítható, amely egy terület eltartóképességét veszi alapul). Kelet-finnországi rurális területeket vizsgálva arra a következtetésre jutottak, hogy a térség a jelenlegi termelési struktúrák és fogyasztási szokások mellett is alkalmas lenne a teljes önellátásra, sőt, még exportra is jutna. Különböző fogyasztási szokások (diéták) eltérő hatására is becslést tettek, megerősítve a vegetáriánus étrend kedvező környezeti hatásait. Számításaik alapján ugyanakkor, ha a hagyományos termelés teljes egészében biová alakulna, a rendelkezésre álló terület nem lenne elegendő, köszönhetően a biotermelés nagyobb területigényének (globális szinten ennek ellentmond Chappell és LaValle, 2011). Mindez tovább erősíti azt a vélekedést, hogy elsősorban nem a termelés átalakítása, hanem a fogyasztási szerkezet módosítása, visszafogása lehet a megoldás a környezeti fenntarthatóság elérésében (Black és Cherrier, 2010; Kerekes, 2012; Peattie és Peattie, 2009; Rees és Roseland, 1998).

Edwards-Jones (2010) tanulmányában kísérletet tesz annak megbecslésére, hogy mennyiben változna az Egyesült Királyság üvegház-kibocsátása, ha a jelenlegi (vegyes) ételmiszer-rendszer teljes egészében REL-lé alakulna és önellátóvá válna a fogyasztási

szokások változatlansága mellett. Kvalitatív értékelésének eredménye az, hogy az egy élelmiszer-egységre jutó kibocsátás akár még növekedhet is ilyen változás következményeképpen.

Az eddigiek során láthattuk, hogy bár első pillantásra úgy tűnik, hogy a REL-ek környezeti hatása kisebb, mint a hagyományos ellátási láncoké, de sok múlik magán a terméken, valamint az előállítás és a terjesztés módján is, és a nagy mennyiségek hatékonyabb termelése, elosztása következtében egy jól felépített és menedzselte hagyományos lánc is „versenyképes” lehet környezeti szempontból. Ahogy korábban jeleztem, egy termelő több láncban is elhelyezkedhet, olyan tanulmányról viszont nincs tudomásom, ami azt hasonlítaná össze, hogy ugyanazon termelő ugyanazon terméke a különböző láncok mentén mekkora környezeti hatást generál. A fent bemutatott tanulmányok továbbá általában feltételezik, hogy a fogyasztási szokások nem változnak, ugyanakkor a REL-en belül gyakori a természetközelség hangsúlyozása (akár a vegyszerhasználat, akár a szezonnak megfelelő élelmiszer termelése szempontjából), ami tovább árnyalja a képet. A kérdés eldöntése további szisztematikus kutatómunkát igényel.

6. A REL-EK ÁLTALÁNOS TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HATÁSAI

A REL-ek vidékfejlesztési aspektusait bemutató VI. fejezet ismertette, hogy a REL-ek mennyiben járulhatnak hozzá a helyi gazdaság élénkítéséhez és a helyi közösség fejlesztéséhez. Ebben a fejezetben általános (globálisan értelmezett) gazdasági-társadalmi fenntarthatósági szempontokról lesz szó.

Ahogy bizonyos szerzők szerint a multiplikátor-hatás nagyobb léptékben az átrendeződések egymást kioltó hatása miatt megkérdőjelezhető, úgy globálisan az is könnyen előfordulhat, hogy a helyzet még romlik is (Edwards-Jones és szerzőtársai, 2008; Pearson és Bailey, 2009; Pretty és szerzőtársai, 2005; Tregear, 2011). Ennek az oka az, hogy a gazdag országok gyakran fejlődőekből importálnak bizonyos cikkeket, és e bevétel ez utóbbiaknak az egyetlen megélhetési forrása.

Láthattuk, hogy a REL-ek környezeti teljesítménye, hatékonysága elmaradhat a hagyományos ellátási láncokétól (különösen a kezdeti, kialakulási fázisban). Mivel legtöbbször kisebb gazdaságokról van szó, amelyek nem tudnak élni a méretgazdaságosság lehetőségével, ezért a kérdés gazdasági szempontból is felmerül, aminek két következménye lehet:

- A helyi fogyasztók drágábban tudnak hozzájutni a kérdéses termékekhez. A tapasztalat azt mutatja, hogy ez nem feltétlenül történik így, mert számos más költséget (például a termelők és fogyasztók közé ékelt szereplők profitját) viszont nem kell megfizetni.

- Globális értelemben hiány áll elő, mert a helyi gazdaságok, ha el is tudják látni a helyi fogyasztókat, exportra csak korlátozott mértékben tudnak termelni (Pearson és Bailey, 2009).

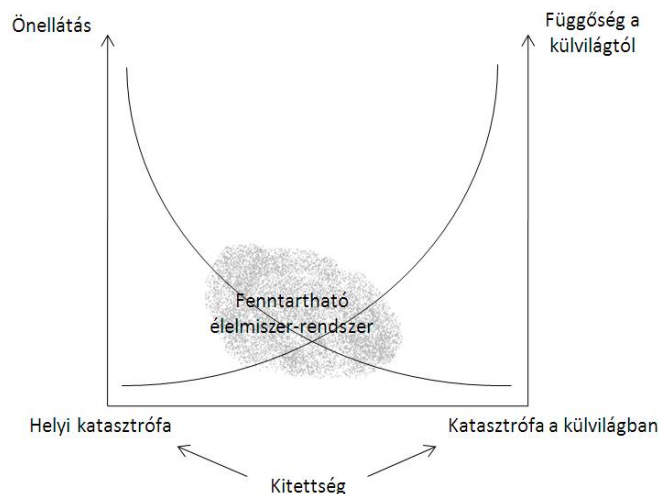
7. A REL-EK ÉS A FENNTARTHATÓSÁG ÁLTALÁBAN

A fentiek tükrében felmerül a kérdés, hogy mikor tekinthetünk fenntarthatónak egy élelmiszer-rendszert mind lokális-globális, mind környezeti-társadalmi-gazdasági vonatkozásban. A hangsúly az ésszerűsége van (ne akarjunk megtermelni helyileg olyan élelmiszert, ahol ez csak számottevő energia-befektetéssel valósulhat meg), vagyis optimalizációs kérdéssel állunk szemben. Egyik élelmiszer-rendszer sem teljesen független, kisebb-nagyobb mértékben be van ágyazódva a globális gazdaságba – és ez a komparatív előnyök kihasználása miatt mindenképpen pozitív dolog. A fenntarthatóság mérlegelésekor az egész rendszert figyelembe kell venni.

Sundkvist és szerzőtársai (2005) hangsúlyozzák, hogy a lokális-globális kérdés tekintetében meg kell találni egy kényes egyensúlyt – és bár fontos a lokalitás nagyobb hangsúlya, nem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni a globális dimenziót sem (2. ábra).

2. ábra.

Egyensúly az önellátás és a külvilágtól való függés között, a különböző eredetű zavarásoknak való kitettség figyelembe vételével

Forrás: Sundkvist és szerzőtársai, 2005.

Ahogy ez az ábrából is következik, a globális rendszer figyelembe vétele azért különösen fontos, mert így az élelmiszer-ellátás kevésbé van kitéve a helyi környezeti eseményeknek (katasztrófáknak) vagy a helyi gazdaság ingadozásának – a véglet azonban (ahogy a

hagyományos ellátási láncok által felvetett problémák bemutatása kapcsán kiderült) ebben az irányban is kerülendő.

VIII. ÖSSZEFOGLALÁS

A helyi élelmiszer, és ezzel összefüggésben a rövid ellátási láncok szerepe egyre nagyobb figyelmet kap mind a fogyasztói civil szervezetek, mind a különböző szintű döntéshozók körében. A konvencionális élelmiszeripar támasztotta sokféle problémára megoldást jelenthetnek mind a fogyasztók, mind a termelők számára. Észak-Amerikában, Nyugat-Európában évtizedes hagyományai vannak a rövid ellátási láncoknak, hazánkban is egyre több megvalósulási formával lehet találkozni. A tanulmány célja elsősorban a nemzetközi irodalom összefoglalása, illetve bizonyos esetekben hazai példák, megvalósulási formák általános bemutatása. Ahogy terebélyesedik a szakirodalom, egyre többet tudunk a rövid ellátási láncokról, ugyanakkor továbbra is sok a nyitott kérdés, ezek közül néhányat igyekeztem e tanulmányban is bemutatni.

A rövid ellátási lánc (REL) kifejezés meglehetősen heterogén marketingcsatornákat takar. Általában jellemző a termelő és fogyasztó kis földrajzi, társadalmi, kulturális távolsága, illetve gyakori jellemző a környezetbarát módon termesztett egészséges élelmiszer iránti igény. A heterogenitás következménye, hogy nagyon kevés esetben lehet általános érvényű következtetéseket tenni, hatásvizsgálatokat végezni: a legtöbb esetben a jó válasz az „attól függ”. Ez az „attól” általában helyi földrajzi, szociokulturális közeg, vagy REL-típus, a különböző lehetőségek kombinációja számtalan kimenetet eredményezhet. A következőkben néhány általános megállapítást vagy következtetést foglalkok össze.

Az áttekintett irodalom alapján valószínűsíthető, hogy a különböző REL-ek eltérő fogyasztói körben örvendenek nagyobb népszerűségnek. A hagyományosabb formákat, pl. a termelői piacokat inkább az idősebb korosztály látogatja, míg az újszerű, szokatlan típusban (pl. közösség által támogatott mezőgazdaság) inkább a fiatalok vesznek részt, csakúgy, mint az internet-alapú értékesítési formákban. Általában igaz, hogy a REL iránt érdeklődő fogyasztók magasabban képzetek, mint az átlag (ez a termékek az átlagosnál magasabb árával is összefüggésben lehet). Sok REL-típus szisztematikus vizsgálata, vagy a különböző típusok összehasonlító elemzése is várat még magára.

Termelői oldalról is kirajzolódik egy gazdakör (elsősorban a „formabontó” REL-típusok esetében), amely nyitott az új piacszerzési lehetőségekre és megvan a kellő szakismeret (és bátorság) is a váltáshoz. Vidékfejlesztési stratégia kidolgozása során mindenképpen mérlegelni kell, hogy a kérdéses terület társadalmi tőkét figyelembe véve milyen REL-típusok jöhetnek egyáltalán szóba, vagy milyen nem anyagi jellegű segítséget (pl. oktatást, szervezői munkát) kell biztosítani a program sikeressége érdekében.

A REL-ek sokféle problémára hivatottak megoldással szolgálni, paradox módon azonban tudományos igényességgel sokszor nem igazolható egyértelműen a REL-ek pozitív környezeti, társadalmi, gazdasági hatása. Előállhat akár olyan helyzet is, hogy a hagyományos élelmiszeripar racionálisabb (olcsóbb, környezetbarátabb) megoldást kínál. Ebben az esetben viszont döntéshozói szempontból felmerül a kérdés, hogy jó-e, szabad-e, kell-e a különböző REL-ek mindenáron történő erősítése? Valószínűsíthető, hogy amíg lokális szinten, termelői-fogyasztói, illetve civil szervezeti szinten marad az elmozdulás propagálása a helyi rendszerek irányába, addig nem kell káros, előre nem látott folyamatok beindulásától tartani. Veszélyes lehet ugyanakkor az új trend politikai meglovgolása, mert gyors és erőltetett átrendeződéshez vezethet, ami globális szempontból járhat váratlan és kellemetlen következményekkel elsősorban azon fejlődő országok számára, amelyek az élelmiszer exportjára rendezkedtek be. Ezt elkerülendő feltétlenül szükséges a pro és kontra bizonyítékok megismerése, a helyi és globális rendszerek további vizsgálata.

Bár egyre több a REL-ekkel (pontosabban bizonyos REL-típusokkal) foglalkozó tanulmány, mégis, korai lenne még megítélni, hogy a REL mennyire lehet életképes és hatékony eszköz a fenntartható mezőgazdaság kialakításában vagy a vidékfejlesztésben. Ennek részben a megfelelő mennyiségű és minőségű adatok hiánya az oka (az újabb munkák még mindig legfőképpen esettanulmányokra fókuszálnak), részben az a tény, hogy a REL-konceptió még továbbra is világszerte fejlődési fázisban van.

Összességében valószínűsíthető, hogy a fogyasztói igények heterogenitása, az egyes országok (régiók) különbözősége miatt nincs általánosan „jó” vagy „támogatni érdemes” megoldás, hanem alkalmazkodni kell a helyi kontextushoz.

Bár a hazai gyakorlatban a rövid ellátási láncok több típusa is előfordul, ezek tudományos igényű vizsgálata gyerekcipőben jár. Reményeim szerint a tipikus kérdések, problémakörök felvetésével tanulmányom jó alapot szolgáltat szisztematikus hazai kutatások megindításához, a kutatások során nyert válaszok és összefüggések pedig hozzájárulhatnak újabb REL-ek tervszerű, célzott kialakításához, hosszabb távon pedig a hazai élelmiszertermelés- és fogyasztás fenntarthatóbbá válásához.

HIVATKOZÁSOK

- 136/2007 (VI.13.) kormányrendelet a falusi és agroturisztikai szolgáltató tevékenységekről.
2008. 110 P.L. 246; 122 Stat. 1651; 2008 Enacted H.R. 6124; 110 Enacted H.R. 6124. The US. Food Conservation and Energy Act of 2008.
- Alston, J.M., Sumner, D.A., Vosti, S.A., 2006. Are agricultural policies making us fat? Likely links between agricultural policies and human nutrition and obesity, and their policy implications. *Applied Economic Perspectives and Policy* 28, 313-322.
- Alston, J.M., Sumner, D.A., Vosti, S.A., 2008. Farm subsidies and obesity in the United States: National evidence and international comparisons. *Food policy* 33, 470-479.
- Bagdonis, J.M., Hinrichs, C.C., Schafft, K.A., 2009. The emergence and framing of farm-to-school initiatives: civic engagement, health and local agriculture. *Agriculture and Human Values* 26, 107-119.
- Balázs, B., 2009. Comparative analysis of the context of AAFNs at the local, national and European level.
- Balázs, B., 2011. Kooperatív kutatás a hazai alternatív élelmiszer-hálózatok elősegítésére, in: Pataki, G., Vári, A. (Eds.), *Részvétel - akció - kutatás. magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból.* MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, pp. 140-162.
- Balázs, B., 2012. Rövid élelmiszerláncok és helyi termék rendszerek - Az európai kutatások tanulságai. Előadás, „Konferencia a közvetlen értékesítésről és a rövid értékesítési láncról” VM- MNVH-Francia Intézet, 2012.10.04. Budapest.
- Balázs, B., Simonyi, B., 2009. Együtt a helyi élelmiszer-rendszerekért. Civil összefogás a kistermelői rendelet módosítására, in: *Védegylet, a.S.a.É.-ö., Budapest, Környezeti Társadalomkutatók, Gödöllő* (Ed.).
- Barrett, M., Keech, D., 2004. *Capital eats. An analysis of London's food economy.* Sustain, London.
- Berning, J.P., 2012. Access to Local Agriculture and Weight Outcomes. *Agricultural and Resource Economics Review* 41, 57-71.
- Beulens, A.J.M., Broens, D.F., Folstar, P., Hofstede, G.J., 2005. Food safety and transparency in food chains and networks. Relationships and challenges. *Food Control* 16, 481-486.
- Bimbo, F., Viscecchia, R., Nardone, G., 2012. Does the alternative food supply network affect the human health?, 126th Seminar, June 27-29, 2012, Capri, Italy. European Association of Agricultural Economists.
- Black, I.R., Cherrier, H., 2010. Anti-consumption as part of living a sustainable lifestyle: daily practices, contextual motivations and subjective values. *Journal of Consumer Behaviour* 9, 437-453.
- Blake, M.K., Mellor, J., Crane, L., 2010. Buying Local Food: Shopping Practices, Place, and Consumption Networks in Defining Food as “Local”. *Annals of the Association of American Geographers* 100, 409-426.
- Bougherara, D., Grolleau, G., Mzoughi, N., 2009. Buy local, pollute less: What drives households to join a community supported farm? *Ecological Economics* 68, 1488-1495.
- Brehm, J.M., Eisenhauer, B.W., 2008. Motivations for participating in community-supported agriculture and their relationship with community attachment and social capital. *Southern Rural Sociology* 23, 94-115.

- Briar, S.S., Grewal, P.S., Somasekhar, N., Stinner, D., Miller, S.A., 2007. Soil nematode community, organic matter, microbial biomass and nitrogen dynamics in field plots transitioning from conventional to organic management. *Applied Soil Ecology* 37, 256-266.
- Brown, C., Miller, S., 2008. The impacts of local markets: a review of research on farmers markets and community supported agriculture (CSA). *American Journal of Agricultural Economics* 90, 1298-1302.
- Brunori, G., Rossi, A., Guidi, F., 2012. On the New Social Relations around and beyond Food. Analysing Consumers' Role and Action in Gruppi di Acquisto Solidale (Solidarity Purchasing Groups). *Sociologia Ruralis* 52, 1-30.
- Brunori, G., Rossi, A., Malandrino, V., 2011. Co-producing transition: Innovation processes in farms adhering to solidarity-based purchase groups (GAS) in Tuscany, Italy. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* 18, 28-53.
- Butler, S., Vickery, J., Norris, K., 2007. Farmland biodiversity and the footprint of agriculture. *Science* 315, 381-384.
- Cairns, S., 2005. Delivering supermarket shopping: more or less traffic? *Transport Reviews* 25, 51-84.
- Carlsson-Kanyama, A., 1998. Food consumption patterns and their influence on climate change: greenhouse gas emissions in the life-cycle of tomatoes and carrots consumed in Sweden. *Ambio*, 528-534.
- Cavicchi, A., Rocchi, B., Baldeschi, M., 2011. Consumers' attitude towards farmers' markets: an explorative analysis in Tuscany. University of Florence, University of Macerata.
- Chappell, M.J., LaValle, L.A., 2011. Food security and biodiversity: can we have both? An agroecological analysis. *Agriculture and Human Values* 28, 3-26.
- Chiffolleau, Y., 2009. From Politics to Co-operation: The Dynamics of Embeddedness in Alternative Food Supply Chains. *Sociologia Ruralis* 49, 218-235.
- Church, N., 2005. Why our food is so dependent on oil. *Energy Bulletin* April.
- Cochrane, W., 1979. *The Development of Industrial Agriculture: A Historical Analysis*. University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.
- Coley, D., Howard, M., Winter, M., 2009. Local food, food miles and carbon emissions: A comparison of farm shop and mass distribution approaches. *Food policy* 34, 150-155.
- Cooley, J.P., Lass, D.A., 1998. Consumer Benefits from Community Supported Agriculture Membership. *Review of Agricultural Economics* 20, 227-237.
- Cuéllar, A.D., Webber, M.E., 2010. Wasted food, wasted energy: The embedded energy in food waste in the United States. *Environmental Science & Technology* 44, 6464.
- Csutora, M., 2012. One More Awareness Gap? The Behaviour–Impact Gap Problem. *Journal of consumer policy*, 1-19.
- Dahl, R., 2010. Green Washing: Do You Know What You're Buying? *Environmental Health Perspectives* 118, A246.
- De Boer, I.J., 2003. Environmental impact assessment of conventional and organic milk production. *Livestock Production Science* 80, 69-77.
- Delate, K., Cambardella, C.A., 2004. Agroecosystem performance during transition to certified organic grain production. *Agronomy Journal* 96, 1288-1298.
- DeMuth, S., 2008. *Community Supported Agriculture: An Annotated Bibliography and Resource Guide*. DIANE Publishing.
- DeWeerd, S., 2009. Is Local Food Better? Worldwatch Institute. <http://www.worldwatch.org/node/6064>. (2014.03.10)

- Dona, A., Arvanitoyannis, I.S., 2009. Health risks of genetically modified foods. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition* 49, 164-175.
- Dries, L., Reardon, T., Swinnen, J.F.M., 2004. The rapid rise of supermarkets in Central and Eastern Europe: Implications for the agrifood sector and rural development. *Development Policy Review* 22, 525-556.
- Dubuisson-Quellier, S., Lamine, C., Le Velly, R., 2011. Citizenship and consumption: mobilisation in alternative food systems in France. *Sociologia Ruralis* 51, 304-323.
- DuPuis, E.M., Goodman, D., 2005. Should we go "home" to eat?: toward a reflexive politics of localism. *Journal of Rural Studies* 21, 359-371.
- Edwards-Jones, G., 2010. Does eating local food reduce the environmental impact of food production and enhance consumer health? *Proceedings of the Nutrition Society* 69, 582-591.
- Edwards-Jones, G., Milà i Canals, L., Hounsome, N., Truninger, M., Koerber, G., Hounsome, B., Cross, P., York, E.H., Hospido, A., Plassmann, K., 2008. Testing the assertion that 'local food is best': the challenges of an evidence-based approach. *Trends in Food Science & Technology* 19, 265-274.
- Elinder, L.S., 2005. Obesity, hunger, and agriculture: the damaging role of subsidies. *British Medical Journal* 331, 1333-1336.
- Farnsworth, R.L., Thompson, S.R., Drury, K.A., Warner, R.E., 1996. Community supported agriculture: filling a niche market. *Journal of food distribution research* 27, 90-98.
- Feagan, R., 2007. The place of food: mapping out the 'local' in local food systems. *Progress in human geography* 31, 23-42.
- Fertó, I., 2011. Hogyan tudnak a termelők bekapcsolódni a modern élelmiszerláncokba? *Külgazdaság* LV, 65-82.
- Flora, C.B., Bregendahl, C., Renting, H., 2012. Collaborative community-supported agriculture: balancing community capitals for producers and consumers. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* 19, 329-346.
- Follett, J.R., 2009. Choosing a food future: differentiating among alternative food options. *Journal of agricultural and environmental ethics* 22, 31-51.
- Fuchs, D., Kalfagianni, A., Arentsen, M., 2009. Retail power, private standards, and sustainability in the global food system. *Corporate power in global agrifood governance*, 29-59.
- Fuller, R., Norton, L., Feber, R., Johnson, P., Chamberlain, D., Joys, A., Mathews, F., Stuart, R., Townsend, M., Manley, W., 2005. Benefits of organic farming to biodiversity vary among taxa. *Biology letters* 1, 431-434.
- Gabriel, D., Sait, S.M., Hodgson, J.A., Schmutz, U., Kunin, W.E., Benton, T.G., 2010. Scale matters: the impact of organic farming on biodiversity at different spatial scales. *Ecology Letters* 13, 858-869.
- Galioto, F., Paffarini, C., Musotti, F., Chiorri, M., 2011. Institutional Embeddedness in Organic Farming Systems. *Proceedings in Food System Dynamics*, 399-408.
- Galt, R.E., Beckett, J., Hiner, C.C., O'Sullivan, L., 2011. Community Supported Agriculture (CSA) in and around California's Central Valley. University of California, Davis.
- Garnett, T., 2006. Fruit and vegetables & UK greenhouse gas emissions: exploring the relationship. UK: Food and Climate Research Network, University of Surrey.
- Garnett, T., 2011. Where are the best opportunities for reducing greenhouse gas emissions in the food system (including the food chain)? *Food policy* 36, S23-S32.
- Gepts, P., Papa, R., 2010. Possible effects of (trans) gene flow from crops on the genetic diversity from landraces and wild relatives. *Environmental Biosafety Research* 2, 89-103.

- Gomiero, T., Pimentel, D., Paoletti, M.G., 2011. Environmental impact of different agricultural management practices: conventional vs. organic agriculture. *Critical Reviews in Plant Sciences* 30, 95-124.
- González, A.D., Frostell, B., Carlsson-Kanyama, A., 2011. Protein efficiency per unit energy and per unit greenhouse gas emissions: Potential contribution of diet choices to climate change mitigation. *Food policy* 36, 562-570.
- Haas, G., Wetterich, F., Köpke, U., 2001. Comparing intensive, extensified and organic grassland farming in southern Germany by process life cycle assessment. *Agriculture, ecosystems & environment* 83, 43-53.
- Hails, R., 2002. Assessing the risks associated with new agricultural practices. *Nature* 418, 685-688.
- Hatanaka, M., 2010. Certification, partnership, and morality in an organic shrimp network: rethinking transnational alternative agrifood networks. *World Development* 38, 706-716.
- Heszky, L., 2012. A transzgénikus (GM) fajták termesztésének helyzete Magyarországon. *Agrofórum* 23, 82-86.
- Higgins, V., Dibden, J., Cocklin, C., 2008. Building alternative agri-food networks: Certification, embeddedness and agri-environmental governance. *Journal of Rural Studies* 24, 15-27.
- Hinrichs, C.C., 2000. Embeddedness and local food systems: notes on two types of direct agricultural market. *Journal of Rural Studies* 16, 295-303.
- Hole, D., Perkins, A., Wilson, J., Alexander, I., Grice, P., Evans, A., 2005. Does organic farming benefit biodiversity? *Biological conservation* 122, 113-130.
- Hortobágyi, T., Simon, T., 2000. *Növényföldrajz, társulástan, ökológia*, Harmadik, átdolgozott kiadás ed. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Huang, C.L., 1996. Consumer preferences and attitudes towards organically grown produce. *European Review of Agricultural Economics* 23, 331-342.
- Hughes, A., 2004. Accounting for ethical trade: global commodity networks, virtualism and the audit economy, in: Hughes, A., Reimer, S. (Eds.), *Geographies of Commodity Chains*. Routledge, London, pp. 215-232.
- Hunt, A.R., 2007. Consumer interactions and influences on farmers' market vendors. *Renewable Agriculture and Food Systems* 22, 54-66.
- Ilbery, B., Maye, D., 2005. Food supply chains and sustainability: evidence from specialist food producers in the Scottish/English borders. *Land Use Policy* 22, 331-344.
- Ilbery, B., Maye, D., 2006. Retailing local food in the Scottish-English borders: A supply chain perspective. *Geoforum* 37, 352-367.
- Ilbery, B., Watts, D., Simpson, S., Gilg, A., Little, J., 2006. Mapping local foods: evidence from two English regions. *British Food Journal* 108, 213-225.
- Izumi, B.T., Alaimo, K., Hamm, M.W., 2010. Farm-to-school programs: perspectives of school food service professionals. *Journal of nutrition education and behavior* 42, 83-91.
- Jarosz, L., 2000. Understanding agri-food networks as social relations. *Agriculture and Human Values* 17, 279-283.
- Jarosz, L., 2008. The city in the country: Growing alternative food networks in Metropolitan areas. *Journal of Rural Studies* 24, 231-244.
- Johnson, J.D., Perry, J.E., Korb, P.J., Sommer, J.E., Ryan, J.T., Green, R.C., Durst, R.L., Monke, J.D., 2001. *Structural and Financial Characteristics of US Farms: 2001 Family Farm Report*. United States Department of Agriculture, Economic Research Service.
- Jones, A., 2002. An environmental assessment of food supply chains: a case study on dessert apples. *Environmental management* 30, 560-576.

- Joshi, A., Azuma, A.M., Feenstra, G., 2008. Do farm-to-school programs make a difference? Findings and future research needs. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition* 3, 229-246.
- Juhász, A., 2012. A közvetlen értékesítés szerepe és lehetőségei a hazai élelmiszerek piacrajutásában, *Agrárgazdasági Tanulmányok*. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
- Kemp, K., Insch, A., Holdsworth, D.K., Knight, J.G., 2010. Food miles: Do UK consumers actually care? *Food policy* 35, 504-513.
- Kerekes, S., 2012. A környezetügy ötven éve, in: Kerekes, S., Csutora, M. (Eds.), *Fenntartható fogyasztás? Trendek és lehetőségek Magyarországon*. Aula Kiadó, Budapest, pp. 9-20.
- Kezis, A., Gwebu, T., Peavey, S., Cheng, H.-T., 1998. A study of consumers at a small farmers' market in Maine: Results from a 1995 survey. *Journal of food distribution research* 29, 91-99.
- Kim, B., Neff, R., 2009. Measurement and communication of greenhouse gas emissions from US food consumption via carbon calculators. *Ecological Economics* 69, 186-196.
- Kirwan, J., 2006. The interpersonal world of direct marketing: examining conventions of quality at UK farmers' markets. *Journal of Rural Studies* 22, 301-312.
- Lang, K.B., 2010. The Changing Face of Community-Supported Agriculture. *Culture & Agriculture* 32, 17-26.
- Lass, D., Bevis, A., Stevenson, G., Hendrickson, J., Ruhf, K., 2003. Community supported agriculture entering the 21st century: Results from the 2001 national survey. University of Massachusetts, Department of Resource Economics, Amherst.
- Latouche, K., Rainelli, P., Vermersch, D., 1998. Food safety issues and the BSE scare: some lessons from the French case. *Food policy* 23, 347-356.
- Lea, E., Phillips, J., Ward, M., Worsley, A., 2006. Farmers' and Consumers' Beliefs About Community-Supported Agriculture in Australia: A Qualitative Study. *Ecology of Food and Nutrition* 45, 61-86.
- LEADER, 2000. Marketing Local Products. Short and Long Distribution Channels. LEADER European Observatory, European Commission and Association, Brussels.
- Luda, S., 2012. Vidékfejlesztés integrált szemléletben. Agrár vállalkozói életutak és értékrendek [védelem előtt]= An integrated approach to rural development. Profiles and values of agricultural entrepreneurs. Budapesti Corvinus Egyetem.
- Lyon, P., Collie, V., Kvarnbrink, E.B., Colquhoun, A., 2009. Shopping at the farmers' market: consumers and their perspectives. *Journal of Foodservice* 20, 21-30.
- Macias, T., 2008. Working Toward a Just, Equitable, and Local Food System: The Social Impact of Community-Based Agriculture*. *Social Science Quarterly* 89, 1086-1101.
- Mariola, M.J., 2008. The local industrial complex? Questioning the link between local foods and energy use. *Agriculture and Human Values* 25, 193-196.
- Marsden, T., Banks, J., Bristow, G., 2002. Food supply chain approaches: exploring their role in rural development. *Sociologia Ruralis* 40, 424-438.
- Marsden, T., Banks, J., Renting, H., Van Der Ploeg, J.D., 2001. The road towards sustainable rural development: issues of theory, policy and research practice. *Journal of Environmental Policy & Planning* 3, 75-83.
- Mather, A.E., Matthews, L., Mellor, D.J., Reeve, R., Denwood, M.J., Boerlin, P., Reid-Smith, R.J., Brown, D.J., Coia, J.E., Browning, L.M., 2012. An ecological approach to assessing the epidemiology of antimicrobial resistance in animal and human populations. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 279, 1630-1639.
- Meter, K., Rosales, J., 2001. Finding Food in Farm Country. Community Design Center of SE Minnesota.

- Millstone, E., Brunner, E., Mayer, S., 1999. Beyond substantial equivalence. *Nature* 401, 525-526.
- Morgan, K., Morely, A., 2002. Relocalising the food chain: the role of creative public procurement. Cardiff University, The Regeneration Institute. , Cardiff.
- Morris, C., Buller, H., 2003. The local food sector: a preliminary assessment of its form and impact in Gloucestershire. *British Food Journal* 105, 559-566.
- Mózner, Z., Tabi, A., Csutora, M., 2011. Modifying the yield factor based on more efficient use of fertilizer—The environmental impacts of intensive and extensive agricultural practices. *Ecological Indicators* 16, 58-66.
- Mundler, P., Rumpus, L., 2012. The energy efficiency of local food systems: A comparison between different modes of distribution. *Food policy* 37, 609-615.
- Murdoch, J., Marsden, T., Banks, J., 2000. Quality, nature, and embeddedness: some theoretical considerations in the context of the food sector*. *Economic geography* 76, 107-125.
- Nemecek, T., Dubois, D., Huguenin-Elie, O., Gaillard, G., 2011. Life cycle assessment of Swiss farming systems: I. Integrated and organic farming. *Agricultural Systems* 104, 217-232.
- Northen, G., 2011. Greenwashing the Organic Label: Abusive Green Marketing in an Increasingly Eco-Friendly Marketplace. *J. Food L. & Pol'y* 7, 101.
- O'Hara, S.U., Stagl, S., 2001. Global food markets and their local alternatives: a socio-ecological economic perspective. *Population & Environment* 22, 533-554.
- OECD, 1995. *Niche Markets as a Rural Development Strategy*. OECD, Paris.
- Ostrom, M., 2006. Everyday meanings of “local food”: Views from home and field. *Community Development* 37, 65-78.
- Pathak, H., Jain, N., Bhatia, A., Patel, J., Aggarwal, P., 2010. Carbon footprints of Indian food items. *Agriculture, ecosystems & environment* 139, 66-73.
- Pearson, A., 2011. Biozöltségek bioszállítóktól. In: tudatoslet.hu; <http://www.tudatoslet.hu/index.php/gondolkodo/monoblog/676-biozoldsegekbioszallitoktol>. (2013.02.12).
- Pearson, D., Bailey, A., 2009. Business opportunities in local food supply chains: an investigation in England and Australia, 83rd Annual Conference of Agricultural Economics Society, Dublin.
- Peattie, K., Peattie, S., 2009. Social marketing: A pathway to consumption reduction? *Journal of Business Research* 62, 260-268.
- Phillips, I., Casewell, M., Cox, T., De Groot, B., Friis, C., Jones, R., Nightingale, C., Preston, R., Waddell, J., 2004. Does the use of antibiotics in food animals pose a risk to human health? A critical review of published data. *Journal of antimicrobial Chemotherapy* 53, 28-52.
- Pirog, R., Rasmussen, R., 2008. *Food, fuel and the future: Consumer perceptions of local food, food safety and climate change in the context of rising prices*. Ames, IA: Leopold Center for Sustainable Agriculture.
- Pirog, R., Van Pelt, T., Enshayan, K., Cook, E., 2001. *Food, Fuel, and Freeways*. Leopold Center for Sustainable Agriculture, Iowa State University, Ames.
- Pretty, J.N., Ball, A.S., Lang, T., Morison, J.I., 2005. Farm costs and food miles: An assessment of the full cost of the UK weekly food basket. *Food policy* 30, 1-19.
- Preuss, L., 2009. Addressing sustainable development through public procurement: the case of local government. *Supply Chain Management: An International Journal* 14, 213-223.
- Pusztai, A., 2002. Can science give us the tools for recognizing possible health risks of GM food? *Nutrition and Health* 16, 73-84.

- Rees, W.E., Roseland, M., 1998. Sustainable communities: planning for the 21st century, in: Hamm, B., Muttagi, P.K. (Eds.), *Sustainable Development and the Future of Cities*. Intermediate Technology Publications Limited, London, pp. 203-221.
- Renting, H., Marsden, T.K., Banks, J., 2003. Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development. *Environment and planning A* 35, 393-412.
- Ricketts Hein, J., Ilbery, B., Kneafsey, M., 2006. Distribution of local food activity in England and Wales: an index of food relocalization. *Regional Studies: The Journal of the Regional Studies Association* 40, 289-301.
- Risku-Norja, H., Hietala, R., Virtanen, H., 2008. Localisation of primary food production in Finland: production potential and environmental impacts of food consumption patterns. *Agricultural and food science* 17, 127-145.
- SA, 2007. *A Share in the Harvest. A Citizens Guide to Community Supported Agriculture*. Soil Association.
- Sage, C., 2003. Social embeddedness and relations of regard: alternative 'good food' networks in south-west Ireland. *Journal of Rural Studies* 19, 47-60.
- Salois, M.J., 2012. Obesity and diabetes, the built environment, and the 'local' food economy in the United States, 2007. *Economics & Human Biology* 10, 35-42.
- Saltmarsh, N., 2004. Mapping the food supply chain in the broads and rivers area. East Anglia Food Link, Watton.
- Saunders, C., Barber, A., 2007. Comparative energy and greenhouse gas emissions of New Zealand's and the UK's dairy industry. Lincoln University. Agribusiness and Economics Research Unit.
- Schafft, K., Hinrichs, C.C., Bloom, J.D., 2010. Pennsylvania farm-to-school programs and the articulation of local context. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition* 5, 23-40.
- Schlich, E., Fleissner, U., 2005. The Ecology of Scale: Assessment of Regional Energy Turnover and Comparison with Global Food (5 pp). *The International Journal of Life Cycle Assessment* 10, 219-223.
- Schmeller, D.S., Henle, K., 2008. Cultivation of genetically modified organisms: resource needs for monitoring adverse effects on biodiversity. *Biodiversity and conservation* 17, 3551-3558.
- Seyfang, G., 2005. Shopping for sustainability: can sustainable consumption promote ecological citizenship? *Environmental Politics* 14, 290-306.
- Seyfang, G., 2008. Avoiding Asda? Exploring consumer motivations in local organic food networks. *Local Environment* 13, 187-201.
- Smith, A., MacKinnon, J.B., 2008. *The 100-mile diet: A year of local eating*. Text Publishing Company.
- Smith, A., Watkiss, P., Tweddle, G., McKinnon, A., Browne, M., Hunt, A., Treleven, C., Nash, C., Cross, S., 2005. The validity of food miles as an indicator of sustainable development-final report. REPORT ED50254.
- Smith, E., Marsden, T., 2004. Exploring the 'limits to growth' in UK organics: beyond the statistical image. *Journal of Rural Studies* 20, 345-357.
- Snow, A.A., 2002. Transgenic crops-why gene flow matters. *Nature biotechnology* 20, 542-542.
- Sonntag, V., 2008. *Why Local Linkages Matter: Findings from the local food economy study*. Sustainable Seattle, Seattle.
- Stolze, M., Piorr, A., Häring, A., Dabbert, S., 2000. Environmental impacts of organic farming in Europe. Universität Hohenheim, Stuttgart-Hohenheim.

- Sundkvist, Å., Milestad, R., Jansson, A., 2005. On the importance of tightening feedback loops for sustainable development of food systems. *Food policy* 30, 224-239.
- Taylor, J., Madrick, M., Collin, S., 2005. *Trading Places: The Local Economic Impact of Street Produce and Farmer's Markets*. London Development Agency, London.
- Thomassen, M., Van Calster, K., Smits, M., Iepema, G., De Boer, I., 2008. Life cycle assessment of conventional and organic milk production in the Netherlands. *Agricultural Systems* 96, 95-107.
- Tregear, A., 2003. From Stilton to Vimto: Using Food History to Re-think Typical Products in Rural Development. *Sociologia Ruralis* 43, 91-107.
- Tregear, A., 2011. Progressing knowledge in alternative and local food networks: Critical reflections and a research agenda. *Journal of Rural Studies* 27, 419-430.
- Trobe, H.L., 2001. Farmers' markets: consuming local rural produce. *International Journal of Consumer Studies* 25, 181-192.
- Turnidge, J., 2004. Antibiotic use in animals—prejudices, perceptions and realities. *Journal of antimicrobial Chemotherapy* 53, 26-27.
- Vallianatos, M., Gottlieb, R., Haase, M.A., 2004. Farm-to-School strategies for urban health, combating sprawl, and establishing a community food systems approach. *Journal of Planning Education and Research* 23, 414-423.
- Van Passel, S., 2010. Food miles to assess sustainability: a revision. *Sustainable Development* 21, 1-17.
- Vandermeulen, V., Verspecht, A., Van Huylenbroeck, G., Meert, H., Boulanger, A., Van Hecke, E., 2006. The importance of the institutional environment on multifunctional farming systems in the peri-urban area of Brussels. *Land Use Policy* 23, 486-501.
- Vecchio, R., 2010. Local food at Italian farmers' markets: three case studies. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* 17, 122-139.
- Veeck, G., Pannell, C.W., 2005. Rural economic restructuring and farm household income in Jiangsu, People's Republic of China. *Annals of the Association of American Geographers* 79, 275-292.
- Verma, C., Nanda, S., Singh, R., Singh, R., Mishra, S., 2011. A review on impacts of genetically modified food on human health. *The Open Nutraceuticals Journal* 4, 3-11.
- Wackernagel, M., Rees, W., 1996. *Our ecological footprint: reducing human impact on the Earth*. New Society Publishers.
- Watts, D.C., Ilbery, B., Maye, D., 2005. Making reconnections in agro-food geography: alternative systems of food provision. *Progress in human geography* 29, 22-40.
- Weber, C.L., Matthews, H.S., 2008. Food-miles and the relative climate impacts of food choices in the United States. *Environmental Science & Technology* 42, 3508-3513.
- Winter, M., 2003. Embeddedness, the new food economy and defensive localism. *Journal of Rural Studies* 19, 23-32.
- Woods, T., Ernst, M., Ernst, S., Wright, N., 2009. *Survey of Community Supported Agriculture Producers, Agricultural Economics Extension Series 2009-11*. University of Kentucky, College of Agriculture, Kentucky.